

*Kaart van panden gekraakt voor 1985
voor overzicht panden zie bijlage*

*Kaart van panden gekraakt in/na 1985
voor overzicht panden zie bijlage*

*Kaart van verdwenen woon/werkpanden
voor overzicht panden zie bijlage*

Toen begin jaren '80 de onroerend goedmarkt instortte, werden veel (ver)bouwprojecten op de lange baan geschoven. Zo ontstond in deze periode een omvangrijke voorraad leegstaande panden die in handen vielen van projectontwikkelaars, speculanten en kleine sjacheraars. Het stadsbeeld staat bij elke Amsterdammer die deze periode heeft meegemaakt op het netvlies gegrift; dichtgetimmerde huizenblokken en leegstaande scholen, een stad in verval. Deze stedelijke lagunes vormden echter ook de fysieke achtergrond voor een nieuwe stedelijke jongerenbeweging: De Kraakbeweging

In de verschillende Amsterdamse buurten werd een aanzienlijke hoeveelheid panden gekraakt. Er hadden nooit zoveel panden in handen van krakers kunnen vallen, als hiervoor niet een juridische grondslag bestond. Zoals in de inleiding al aangegeven, werd het kraken in 1970 door een uitspraak van de Hoger Raad juridisch mogelijk. De wetgeving maakte het dagvaarden van de 'illegale' bewoners uiterst ingewikkeld, waardoor veel eigenaren van gekraakte panden er niet in slaagden een ontruimingsbevel te krijgen.

Voldoende leegstand en enige juridische mogelijkheden zijn daarmee belangrijke randvoorwaarden voor het ontstaan van kraakpanden in deze tijd. Onontbeerlijk voor het ontstaan en behouden van kraakpanden is echter ook de politieke druk die de kraakbeweging wist op te bouwen. Aankoop van panden en terughoudendheid bij het ontruimen waren toen het credo van enkele bestuurders, maar concrete maatregelen werden vaak door acties en maatschappelijke druk afgedwongen. Tot deze conclusie kwam in die tijd ook de Rijksuniversiteit Leiden: *'Harde acties zijn voor de kraakbeweging een noodzakelijke voorwaarde om succes te boeken, tenzij de eisen een symbolisch karakter hebben. Gemeenteraden zijn namelijk nog wel geneigd zonder grote aandrang vrijblijvende uitspraken te doen over de noodzaak van meer jongerenhuisvesting en de verwerpelijkheid van het regeringsbeleid. Anders ligt het met beslissingen met een verplichtend karakter. Als de kraakbeweging dan geen harde acties voert, willigt het gemeentebestuur de eisen niet in, negeert het eisen of hanteert het een uitsteltactiek'* (Van Noort, 1984)

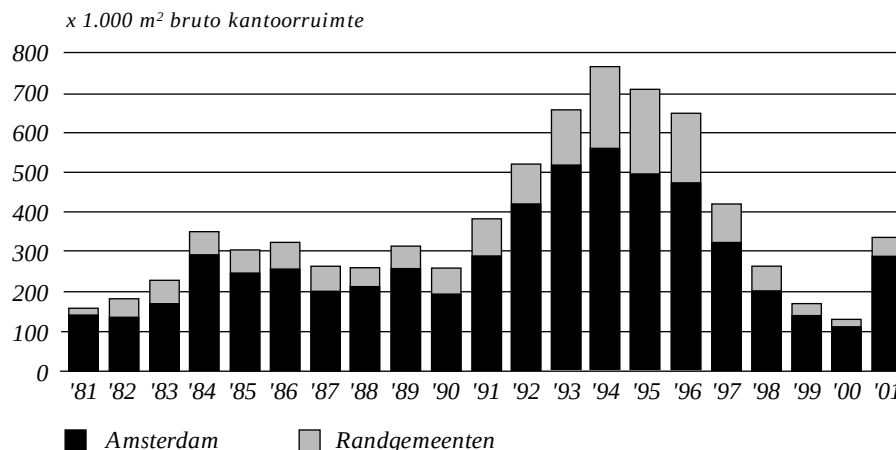
De kraakbeweging was in de crisissfeer van begin jaren '80 voldoende in staat om haar problematiek een politiek karakter te geven en zodoende voldoende directe en indirecte maatschappelijke steun te mobiliseren. Hierdoor kon een structuur van kraakpanden ontstaan waarbinnen mensen hun eigen netwerk van voorzieningen creëerden.

Afname na 1985

Wie vandaag het afnemen van het aantal vrijplaatsen in Amsterdam probeert te verklaren, komt onmiddellijk met de verklaring dat de grondprijzen explosief zijn gestegen en de op volle toeren draaiende lokale economie elke niet-commerciële functie de stad uitdrukt. Verder in deze paragraaf zullen we betogen dat dit beeld voor de afgelopen vijf jaar zeker klopt. Het kan echter geenszins de terugval van het ontstaan van vrijplaatsen sinds 1985 verklaren. Tot het begin van de jaren '90 is er immers nog steeds sprake van een matig presterende economie.

Als we naar grafiek 3 kijken, blijkt de leegstand van kantoorruimte in de periode 1985-1995 explosief gegroeid.

Grafiek 3. Ontwikkeling van de totale leegstand januari 1981 - januari 2001

Uit: 'De Amsterdamse kantorenmarkt in 2000', Dienst Ruimtelijke Ordening 2001

Als we op het kantoorsegment af mogen gaan, stonden in deze periode in de stad voldoende gebouwen leeg die het decor van een 'vrijplaats' hadden kunnen zijn. Inderdaad hanteerde men begin jaren '90 nog de leuze 'Stop de leegstand - kraak een kantoorpand'. Desondanks komt het niet tot een nieuwe of verlengde kraakgolf. De organisatiekracht van de kraakbeweging is in deze periode blijkbaar niet sterk genoeg. Interne tegenstellingen in de beweging zouden daaraan ten grondslag liggen¹⁰.

Het is dus niet mogelijk de trendbreuk in 1985 alleen te verklaren door afgenomen leegstand. Het is eveneens onwaarschijnlijk dat er sinds die tijd minder behoefte is aan betaalbare woon- en werkruimte. Een deelverklaring wordt gevonden in het afkalven van de juridische positie van krakers. De overheid en eigenaren hadden oplossingen gevonden om het grootschalig kraken moeilijker te maken. Kraakwachten werden in steeds grotere getale in leegstaande gebouwen geplaatst en de rechtspositie van krakers verzwakte met de jaren.

In 1980 wordt het mogelijk om krakers anoniem te dagvaarden. Aanvankelijk werd het woonrecht nog door de rechterlijke macht in het oordeel meegewogen, maar al na een aantal jaren is hier vrijwel geen sprake meer van, zodat de jurisprudentie zich voor krakers uitermate ongunstig heeft ontwikkeld. In 1993 wordt het Wetboek van Strafrecht met een extra anti-kraakartikel uitgebreid (artikel 429-6). Sindsdien neemt het aantal ontruimingën gestaag toe.

Deze ontwikkelingen passen in een algemenere verschuiving in het maatschappelijke en politieke klimaat. Met de invoering van een 'no nonsens' politiek wordt er flink in allerlei maatschappelijke uitgaven gesneden. Subsidiereregelingen voor woningen worden ingeperkt, woningbouwcorporaties geprivatiseerd, gemeentelij-

ke diensten verzelfstandigd. Blijkbaar gebeurt dit alles met een groot maatschappelijk draagvlak. In ieder geval lukt het de kraakbeweging lange tijd niet om onderwerpen als betaalbare woon en werkruimte, cityvorming of juist 'yuppieficering' tot maatschappelijke thema's te maken.

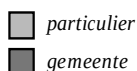
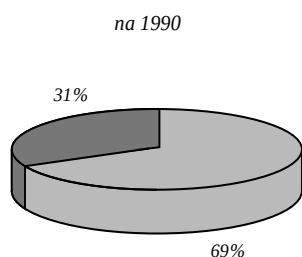
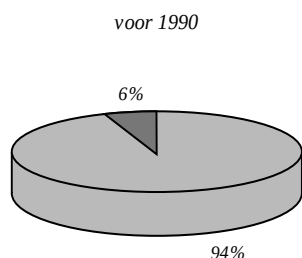
In de loop van de jaren '90 verandert de economische situatie en wordt Amsterdam weer een aantrekkelijke vestigingsplaats voor bedrijven. De leegloop uit Amsterdam stopt en het wonen in de stad wordt in toenemende mate populair en 'trendy'. Nu zijn de voorheen als onbruikbaar verklaarde industriële gebouwen opeens een geliefd woonobject. De nieuwe stedeling wil namelijk een hippe loft in een voormalige fabriek of pakhuys. De gemeente heeft vervolgens, voortgestuwd door het economische hoogtij, voortvarend een aantal grote projecten doorgevoerd. Hierbij valt met name te denken aan het havenfront, waar in de jaren '80 een groot aantal vrijplaatsen in de verlaten havengebouwen en pakhuizen waren ontstaan. De Graansilo en Vrieshuis Amerika zijn sprekende voorbeelden.

Het gaat bij dergelijke grote stedelijke projecten om 'allure', wat betekent dat er geen ruimte is voor de aanwezige vrijplaatsen. Panden die in dit proces voor langere tijd leeg kwamen en niet gekraakt konden worden, werden door de gemeente tijdelijk en onder een streng regime aan kunstenaars verhuurd, zoals Zeezicht en het Lloyd Hotel. In de uiteindelijke inrichting van het gebied hebben deze groepen geen prioriteit. Zeezicht moest wijken voor een grasveldje en in het Lloyd Hotel zal een duur kunsthôtel worden gerealiseerd. Ook op andere plekken hebben vrijplaatsen steeds moeten wijken voor andere belangen. 'Krakesteyn' in de Pijp moest wijken voor een basketbalveldje, de Kalenderpanden werden voor luxe appartementen ontruimd.

Deze voorbeelden geven aan dat het verdwijnen van vrijplaatsen niet enkel en alleen een gevolg van 'de markt' is. De gemeente heeft hierin wel degelijk een eigen rol. In grafiek 4 zien we dat in de jaren '90 het aandeel van de gemeente in het verdwijnen van vrijplaatsen fors is toegenomen.

Grafiek 4

Aandeel in verdwijnen vrijplaatsen

Dieptepunt of omslag?

Pas eind jaren '90 vindt er een omslag plaats in de waardering van vrijplaatsen. De maatschappelijke druk vanuit de vrijplaatsen neemt weer toe. Een ingang in het publieke debat wordt gevonden door de woorden 'kunst en cultuur' te laten vallen. In deze tijd van economische overvloed mogen kunst en cultuur zich in grote belangstelling verheugen. Geheel in die sfeer wordt vooral het argument van het 'economische defect' begrepen: niemand weet van te voren welke kunstenaar succesvol zal zijn. Het is dus noodzakelijk om meerdere kunstenaars een kans te geven en goede voorwaarden voor ontwikkeling te bieden. Mede dankzij de politieke druk van het medio jaren '90 opgerichte Gilde van Woonwerkgebouwen zijn de ogen van de stadsbestuurders nu wel geopend. Nu de subcultuur bijna in haar geheel de stad is uitgejaagd, heeft het gemeentebestuur te langen leste onderkend dat Amsterdam inderdaad versuft.

Om het tij te keren werd in december 1998 het startsein gegeven voor het broedplaatsenbeleid. Voor de komende 5 jaar wil de gemeente Amsterdam geld

vrijmaken. De bedoeling is om hiermee her en der in stad “broedplaatsen” te creëren vol met kunstenaars ateliers, bedrijfjes en woningen. De fondsen waarmee dit beleid gefinancierd wordt, worden betrokken uit de jaarlijkse ‘extra’ inkomsten van het Grondbedrijf. Inkomsten die voornamelijk verkregen worden uit het toemenen van de waarde van haar onroerend goed en hogere baten uit verhuur.

Op zich een loffelijk streven, zo’n broedplaatsenbeleid, ware het niet dat het hele idee nogal haaks lijkt te staan op de wijze waarop deze plekken van oudsher ontstonden en zich verder ontwikkelden. Daarbij komt het verlies van zoveel unieke vrijplaatsen en de uiterst moeilijke omstandigheden om nieuwe plekken te creëren. Door alleen geld vrij te maken lijkt het onwaarschijnlijk dat het huidige broedplaatsenbeleid ooit in staat zal zijn een structurele bijdrage te leveren aan het behouden en creëren van vrijplaatsen.

Voor het behoud van een klimaat waarin vrijplaatsen kunnen ontstaan is behalve financiële instrumenten ook een herschikking van de politieke prioriteiten nodig. Er moet met politieke durf gezocht worden naar creatieve en meer offensievere oplossingen. Het geciteerde onderzoek van de Rijksuniversiteit Leiden (*zie pag. 54*) laat er geen twijfel over bestaan wat daarvoor noodzakelijk is: voldoende maatschappelijke druk.

4.5 Voorzieningenstructuur

Niet culturele functies

Voor ideeën en eisen die er vanuit de vrijplaatsen geformuleerd worden, anders dan kunst en cultuur, is aanmerkelijk minder oor. Uit de inventarisatie is gebleken dat in de vrijplaatsen veel meer verschillende werkplaatsen en initiatieven zijn gevestigd. Het verdwijnen van vrijplaatsen heeft daarmee dus ook gevolgen voor de niet-culturele voorzieningenstructuur in Amsterdam. De overheersing van de vrije markt die bestaande niet-commerciële functies de stad uitdrukt en nieuwe initiatieven tegenhoudt staat echter nog steeds niet ter discussie. Een recent voorbeeld hiervan is het pand Nieuwe Herengracht 29. In dit pand zit het Latijns Amerika Centrum, dat een negental non-profitorganisaties omvat. Het Grondbedrijf/ de Gemeente Amsterdam, eigenaar van het pand, heeft echter besloten dat de huur marktconform moet worden. De verdriedubbeling van de huur die nu in het vooruitzicht ligt maakt de toekomst van het centrum uiterst onzeker.

Verdwijnen voorzieningenstructuur

Vanwege de vele verbindingen tussen vrijplaatsen kunnen zij niet alleen als individuele eenheden worden beschouwd: men woont soms in de ene en werkt in de andere vrijplaats. Begin jaren '80 was dit vooral op buurtniveau het geval. Men kon in die tijd spreken van een buurtgebonden netwerk van vrijplaatsen. Het grote aantal vrijplaatsen vervulde een belangrijke rol in de sociale structuur binnen de buurt. Vooral in de oudere wijken als de Staatsliedenbuurt en de Pijp hebben vrijplaatsen met voorzieningen als kindertheaters, crèches en gereedschapsuitleen een belangrijke rol gespeeld in de leefbaarheid van de buurt.

Door een dergelijke structuur is het ook voor kleinere initiatieven mogelijk

Tabel 9. Ruimtes in (ex-) kraakpanden in de westelijke binnenstad*) in gebruik voor niet-woondoeleinden

	Anno 1985	Maart 2001	onstaan: voor na 1985 1985
Kantoor	8	3	
Detailhandel	8	2	
Werkplaats/bedrijf	5	1	
Café-restaurant	3	2	1
Theater/disco/concertzaal	1	1	
Galerie atelier	6	1	
Buurthuis	2		
Opslag	1		
Oefenruimte	1		
Gereedschaps uitleen	1		
Garage	2		
Ex-psychiatrie		1	
boekhandel		2	
subtotaal		13	1
Totaal	40	14	

(ontleend aan Groenemeijer 1987)

*)gebied tussen Prinsengracht en Damrak/Rokin

binnen het netwerk een functie te vervullen. Op deze manier kunnen kleine, ogenschijnlijk geïsoleerde initiatieven dezelfde wisselwerking en kruisbestuiving ten gevolg hebben die we in dit onderzoek op het niveau van de –grotere- vrijplaatsen aantreffen. Willen we, met andere woorden, een beeld krijgen van de positie van vrijplaatsen en ‘vrije ruimtes’ binnen de stad, dan moeten we niet alleen naar de grote in het oog springende vrijplaatsen kijken, maar ook naar de eventueel bestaande netwerken van kleinere initiatieven.

Bekijken we de ontwikkeling van vrijplaatsen vanuit een dergelijk netwerk, dan is het beeld zo mogelijk nog negatiever dan in het geval van de grotere vrijplaatsen alleen. Nieuw ontstane kleine initiatieven zijn eenvoudigweg te verspreid en van te korte duur om nog aan een netwerk op buurniveau bij te kunnen dragen. Deze trend laat zich illustreren aan de hand van de situatie in de westelijke binnenstad.

Tabel 9 laat in de eerste kolom zien wat er in 1985 aan voorzieningen in (ex) kraakpanden aanwezig was. De twee laatste kolommen geven aan wat er in maart 2001 (nog) aan dit soort functies bestond. Opnieuw blijkt hoezeer 1985 een breekpunt is geweest. Het aantal voorzieningen is sinds die tijd niet alleen flink gereduceerd, wat er over is stamt, op één geval na, ook nog eens uit de periode voor 1985. Waar initiatieven binnen een groter pand soms nog het geluk hadden op gunstige voorwaarden gelegaliseerd te worden, is dit met kleinere initiatieven veel minder het geval geweest. Deze bevonden zich in het gunstigste geval in pandjes die door een woningbouwvereniging werden aangekocht. Voor bedrijfsruimte bestaat echter nauwelijks wettelijk voorgeschreven bescherming, en een onderscheid tussen sociaal-maatschappelijk of commercieel ingevulde bedrijfsruimte wordt in de regel niet gemaakt.

Ook aankoop door een woningbouwvereniging heeft kleinere initiatieven vaak niet kunnen behouden. Een recent voorbeeld van deze problematiek speelt zich af rond de collectieve boekhandel ‘Het fort van Sjakoo’ en media werkplaats ‘ASCII’. Deze boekhandel en media werkplaats bevinden zich in een pand dat ooit gekraakt is geweest en onder druk van de bewoners door het Woningbedrijf aangekocht. Deze heeft nu aangekondigd de huur marktconform te willen maken waardoor er een huurverhoging van 900% zal plaatsvinden. Het verdere bestaan van de twee functies komt hiermee in gevaar. Vooral voor initiatieven in duurdere buurten is het in deze situatie moeilijk om het hoofd boven water te houden.

Uiteraard spelen deze problemen niet alleen in voormalige kleinere vrijplaatsen. Het is de vraag of de verdwenen buurtstructuur van vrijplaatsen niet het topje van de ijsberg is en onderdeel uitmaakt van het op grote schaal verdwijnen van ook meer reguliere kleinere voorzieningen op buurniveau. Met het afnemen van het aantal vrijplaatsen is deze buurtgerichtheid verdwenen. Wat er tegenwoordig aan ‘netwerk’ bestaat, strekt zich uit over de hele stad.

4.6 Samenvatting

De in dit hoofdstuk beschreven ontwikkeling schetst een duidelijk beeld van het verdwijnen van vrijplaatsen uit het Amsterdamse stadsbeeld. Waar twee decennia geleden nog volop mogelijkheden voor het ontstaan van nieuwe vrijplaatsen waren

zijn deze heden ten dage nog maar zeer spaarzaam. Verschillende ontwikkelingen, zoals verscherping van de wetgeving voor kraken en stijgende onroerend goedprijzen lijken hier van grote invloed op te zijn. De gemeente heeft dan wel het verlies van deze plekken voor de stad erkent en een beleid geformuleerd om hier wat aan te doen, maar moet meer politieke durf en inventiviteit tonen. Enkel financiële middelen zijn onvoldoende om het verlies van vrijplaatsen de afgelopen decennia te compenseren. Dat een actieve politieke opstelling noodzakelijk is, wordt niet alleen duidelijk aan de hand van het verloren gaan van vrijplaatsen. In de gehele stad lijken belangrijke buurtfuncties of maatschappelijke initiatieven weggedrukt te worden. Het in de afgelopen decennium gehanteerde beleidsprincipe van marktwerking lijkt een stad te creëren voor *enkelen* en niet voor *velen*.

Conclusie Deel I

De doelstelling van het eerste deel van het onderzoek is de maatschappelijke betekenis van de vrijplaatsen inzichtelijk te maken. Wij zijn daarom begonnen met de structuur van voorzieningen en initiatieven die de vrijplaatsen de stad Amsterdam bieden.

In de 29 onderzochte vrijplaatsen wonen 1062 mensen, waarvan een aantal in de 31 in de panden functionerende woongroepen. Er zijn 575 bedrijven en ateliers gevestigd. Daarnaast bevindt zich in de panden nog een waaier aan publieksfuncties, uiteenlopend van vrije radio en bioscopen tot restaurants, goedkope 'volkskeukens' en een sauna. Deze ruimtes vervullen een functie voor groepen door de hele stad heen, variërend van buurtgroepen tot sportverenigingen. De inventarisatie van de functies laat een voor de leek tamelijk onzichtbare maar wel structuur van belangrijke werkplaatsen, voorzieningen en instellingen zien. Het grote en diverse aantal en diverse aanbod van woonruimtes en werkplaatsen heeft op verschillende niveau's een maatschappelijke, culturele maar ook economische inbedding in de samenleving.

Het ligt in de filosofie van de vrijplaatsen om deze ruimtes in principe alleen aan niet-commerciële activiteiten ter beschikking te stellen. Veel van deze plaatsen zijn immers ooit opgericht met het idee dat juist minder draagkrachtige en maatschappelijk betrokken mensen een plaats in de panden moeten kunnen vinden. Veel personen en initiatieven kunnen dan ook in de panden terecht omdat de mogelijkheden hiervoor in het verleden zijn vastgelegd.

De bewoners en initiatieven voelen zich hier op hun plaats, het is een plek die ze vaak zelf hebben (helpen) vormen. Vooral in de beginperiode van vrijplaatsen maakte de mogelijkheid om te experimenteren met vormen, technieken en ambachten, zonder dat daar grote investeringen tegenover hoefden te staan, de vrijplaatsen tot een aantrekkelijke vestigingsplek.

Zeker voor de groep beginners en knutselaars is het bovendien belangrijk dat men zich in een vrijplaats in een netwerk bevindt, waarbij vrij gemakkelijk een beroep gedaan kan worden op de expertise van medebewoners en -gebruikers. De netwerkfunctie van de vrijplaats en de openbaarheid, dwz. de mate waarin men in staat is van elkaars verrichtingen kennis te nemen, schept de voorwaarden voor deze bepaalde infrastructuur.

De basis van deze structuur is in de jaren '80 gelegd. Van de 29 onderzochte panden¹¹ zijn er 18 voor 1990 ontstaan. Vooral de afgelopen jaren zijn de mogelijk-

heden om initiatieven, zoals een vrijplaats, vorm te geven snel afgenomen. Alleen al in de periode van dit onderzoek zijn twee van de onderzochte panden¹² ontruimd. Voor de toekomst valt te vrezen dat deze trend zich doorzet, zodat de infrastructuur van vrijplaatsen zich op de lange duur zal beperken tot een kleine kern van in de jaren '80 ontstane panden. Het is onwaarschijnlijk dat alleen de inzet van de huidige gereserveerde (financiële) middelen voor het broedplaatsenbeleid door de gemeente hierin een omkering teweeg zal kunnen brengen.

Vrijplaatsen bieden ruimte aan initiatieven die binnen het reguliere circuit niet worden aangeboden of niet kunnen ontstaan. De relevantie van deze initiatieven voor de stad behoeft niet altijd heel direct te zijn. Tijdens het debat Keerpunt Vrijplaats (9 maart 2000) in de Kalenderpanden zei een van de aanwezigen dat ze het belangrijk vindt dat er spannende plekken in de stad zijn waar ze met haar kind kan langs lopen. Amsterdam moet immers meer te bieden hebben dan doorsnee woonblokken of winkelstraten. Met het verdwijnen van vrijplaatsen verliest Amsterdam niet alleen ateliers of concertruimtes, maar ook haar identiteit.

- 1 In het hoofdstuk 6 dynamiek zullen deze verschuivingen binnen een vrijplaats in een kader geplaatst worden.
- 2 Er is hierbij wel sprake van een schatting door geïnterviewden, aangezien er geen precieze inkomensbepaling, zoals salarisstrookjes zijn overlegd
- 3 Zie ook lijst van aangetroffen functies in de vrijplaatsen in de bijlage.
- 4 Voorheen in De Silo, daarna de Kalenderpanden, beide ontruimd.
- 5 In deel 2 zullen we hier op terugkomen.
- 6 Vaak zijn deze bedrijven wel als “maatschappelijk georiënteerd” begonnen, maar zijn door professionalisering en schaalvergroting niet meer als zodanig aan te duiden.
- 7 Een documentenarchief van en door de kraakbeweging
- 8 Een exacte lijst van kraakpanden door de tijd heen is tot op heden niet beschikbaar.
- 9 Er is uitgegaan van +/- 500 m², maar sommige kleinere panden, +/-250 m² zijn toegevoegd als er sprake is van een belanghebbende functiemenging.
- 10 Zie Eric van Duivenoorden 2000.
- 11 De panden waar een semi-gestructureerde enquête heeft plaatsgevonden. Loods 6 en Space zijn verder niet in de inventarisatie opgenomen, omdat ze buiten de criteria voor een vrijplaats vallen.
- 12 Kalenderpanden, Elf

DEEL II

Intern functioneren

Op basis van interviews met mensen uit de 29 vrijplaatsen van het onderzoek, proberen we in dit deel een beeld te schetsen van het interne functioneren van vrijplaatsen. We stellen ons daarbij de vragen:

- welke organisatievormen worden aangetroffen
- wat is het sociale klimaat binnen de vrijplaatsen?

Als eerste proberen we meer duidelijkheid te verschaffen over de motieven van de betrokkenen. Waarom verbinden zij zich aan een vrijplaats? Vervolgens gaan we in op de veranderingen in een vrijplaats door de tijd heen. Gewapend met deze kennis worden de organisatievormen besproken van zelfbeheer en de meer praktische uitwerking daarvan: zelfwerkzaamheid. Tenslotte komt 'het sociale klimaat' in vrijplaatsen aan de orde, waarbij we in hoofdstuk 10 inzoomen op de functies 'bedrijven', 'ateliers' en 'publieke ruimte' en proberen aan te geven welke bijdrage we van hen mogen verwachten.

Motieven

In dit hoofdstuk komen de soms tegenstrijdige motieven aan de orde van de bewoners en gebruikers van vrijplaatsen. Daarnaast worden ook de verschillende vormen van engagement besproken die er in vrijplaatsen aangetroffen worden.

5.1 Introductie

Over vrijplaatsen hangt voor de buitenstaander vaak een merkwaardige sluier van romantiek. In deel I werd deze sluier een stukje opgelicht en werd aangegeven hoeveel uiteenlopende initiatieven en mensen betrokken zijn bij de vrijplaatsen die de kaalslag van de afgelopen decennia overleefd hebben. De vraag blijft open staan wat al deze mensen nu precies beweegt. Iemand die inzicht wil hebben in het reilen en zeilen van een vrijplaats, zou zich eerst hiervan een beeld moeten kunnen vormen. In dit hoofdstuk gaan we nader in op de motieven van de betrokkenen.

5.2 Motieven

‘De stad wordt altijd weer voorgesteld als een plek die men nooit in haar totaliteit accepteert, maar die altijd ergens wel over één of andere lacune beschikt waarvan “wij”, met ons zelfbestuur en onze niche-economie, vervolgens een door “ons” gecontroleerd gebied kunnen maken: zo verging het ooit Kreuzberg, het Hamburger Schanzenviertel en gelijkaardige gebieden in Amsterdam, Kopenhagen en Madrid. Of nee, eigenlijk verlangt men van de stad niet zomaar een niche – liever een veelvoud aan beloftes en atmosferen: plekken en toestanden waar men niet de volle verantwoordelijkheid voor draagt maar die (zeker vanuit het sociale perspectief gezien) wel allerlei situaties mogelijk maken.

In de recente opstand tegen de golf van verburgerlijking (...) neemt men deze vooreerst het einde van het avontuurlijke leven kwalijk – alsook het einde van het zelfbestuur. Hier komen twee oppositionele motieven bijeen die nauw aan elkaar gerelateerd blijken. Wie het avontuur zoekt, kan dat ook vinden in de glamour van een stad waar lokaal zelfbestuur zo goed als onbestaand is, zoals bijvoorbeeld Parijs of Tokyo. Wie daarentegen het zelfbestuur verkiest, zou in principe ook tevreden kunnen zijn met het zelfbestuur van het dorp in de schaduw van de kerk. Avontuur en zelfbestuur kunnen elkaar als stedelijk motief dus pijnlijk tegenspreken.

Aan de ene kant prijkt de alternatieve, verbeterde basisdemocratie met haar

inspanning inzake actieve zelfbepaling; aan de andere kant het verlangen de stad als wereld te beleven, de confrontatie aan te gaan, door haar –indien nodig passief – verrast te worden’ (Diedrichsen, 2000)

Dezelfde ‘stedelijke’ tegenstelling als boven beschreven komen we in de motieven van de gebruikers van vrijplaatsen tegen. Aan de ene kant zien we in vrijplaatsen het politieke motief van zelfbestuur, van ‘*autonomie*’. Dit uit zich in het streven naar een ‘zelfbepaald’ leven en ‘zelfbepaalde’ consumptie als antwoord op de door commercie bepaalde massacultuur. Het zelf inrichten van de directe leefomgeving getuigt van dit streven. In deze stroming kunnen we de vele maatschappelijke initiatieven plaatsen die vanuit de panden ondernomen worden: de actiebladen (Ravage, Green Peper) de talloze actiegroepen en veel van de ‘trekkers’ en ‘collectief denkers’ binnen de vrijplaatsen.

Aan de andere kant staat het motief van het ‘*individuele beleven*’, van het avontuur, het genieten van het onverwachte dat de vrijplaatsen te bieden hebben: ‘*plekken en toestanden waar men niet de volle verantwoordelijkheid voor draagt*’. De vrijplaatsen bieden een infrastructuur die het mogelijk maakt om ‘vrij’ te zijn: goedkoop te kunnen eten en leven, zonder zware vaste lasten, en zo maximaal beweeglijk te kunnen zijn en overal aan te kunnen proeven. Deze stroming is meer naar binnen gekeerd, wil vooral met rust gelaten worden en experimenteren en beleven. Deze groep is wars van bemoeienis, van de overheid, of zelfs maar van de ‘regelneven’ in de vrijplaatsen.

Hoewel dualistisch, zijn beide motieven noodzakelijk om een vrijplaats te kunnen laten ontstaan. Beide treffen we dan ook, vaak naast elkaar, in vrijplaatsen aan. Er bestaat een zekere haat-liefde verhouding. De eerste stroming moet haar ideeën geïllustreerd, gedragen en soms zelfs ingevuld zien door de tweede. De door het zelfbestuur verworven ruimte krijgt pas inhoud als deze door de praktijk van het dagelijkse leven ingevuld wordt. De tweede stroming kan op haar beurt vaak slechts functioneren dankzij de structuur, het werk en de faciliteiten die met name vanuit de eerste stroming opgebouwd worden. Ondanks deze tegenstelling trekken beide stromingen naar de verworven ruimte en beleeft men samen het gevoel van vrijheid en mogelijkheden. ‘*Het bindmiddel is de vrijheidsdrang, dat is leeftijdsloos. Het geeft je het gevoel omringd te zijn door geestverwanten. Of men zich nu dadaïst, expressionist of non-conformist noemt*’ (Hans Plomp, Ruigoord). De onderlinge frustraties kunnen niet verbloemen dat daarachter nog een motief schuilgaat: het motief van ‘*gezamenlijkheid*’.

Binnen de panden komen we de motieven autonomie, individuele beleving en gezamenlijkheid allemaal tegen, maar de balans verschilt per pand. Per ‘soort’ pand ook, zoals we straks zullen zien. De culturele identiteit die een pand uit de verschillende motieven vormt is van invloed op het beheer en de zelfwerkzaamheid. Wat de specifieke ‘cultuur’ van een pand precies is, blijkt voor veel ondervraagden moeilijk te omschrijven. Maar steeds blijkt het uiteindelijk iets te zijn waar men trots op is en wat gekoesterd wordt.

5.3 Politiek engagement

In vrijplaatsen is geen dominante, aan partijpolitiek verwante stroming te onderscheiden. Toch kunnen de drie motieven het fundament vormen voor meer uitgesproken politieke ideeën. Dit kan op heel verschillende wijze tot uitdrukking komen.

Het sterkst blijkt dit in vrijplaatsen die zich politiek profileren op het moment dat ze met ontruiming bedreigd worden. In zo'n geval kan het pand uitgroeien tot een politiek symbool. Het politieke aspect wordt dan een belangrijk onderdeel in de cultuur van het pand. Het lijkt niet overdreven te stellen dat veel panden door de dreiging met ontruiming 'gepolitiseerd' worden en zich in zo'n situatie sterker als politiek pand of als symboolpand gaan profileren. Hierdoor kan het, al dan niet terecht, een soort 'aura' van verzet om zich heen krijgen. Het gaat dan niet meer alleen om verzet tegen de ontruiming, maar om meer: verzet tegen een maatschappelijke orde die ons onze zelfbeschikking afneemt, de dagelijkse sleur van een kantoorbaan probeert op te dringen en waar wonen slechts plaats kan vinden in geïsoleerde anonieme eenheden in een rijtjeshuis of flatgebouw.

Ook het soort activiteiten dat in de panden plaatsvindt getuigt in de regel van een politieke notie. Het kan hierbij gaan om vegetarische of veganistische restaurants of het optreden van bands uit de straight edge, punk of andere underground scène. Het hoeft in de vrijplaatsen echter niet altijd te gaan om uitingen van cultuur die zich uitdrukkelijk tegenover de mainstream profileren. Binnen het dagelijkse reilen en zeilen kunnen politieke en maatschappelijke opvattingen eveneens een rol spelen. Zo kiest een aantal panden er voor om onderdak te bieden aan vluchtelingen. Dit blijkt een zeer intensieve en tijdrovende zaak te zijn, waarmee echter in de loop der tijd de nodige ervaring is opgebouwd.

De financiële kant van politiek engagement kan zich zowel naar buiten als naar binnen richten. Sommige panden schenken structureel geld aan maatschappelijk relevante projecten buiten het pand. Dit is niet aan een specifiek type pand gebonden: Tetterode, de Frederik Hendrikschool, het Veem, de Plantage Doklaan, de Kalenderpanden, het WG, de Binnenpret, Argentinië, NN en de Nieuwe Meer hebben allemaal een 'actiepots', solidariteitsfonds of schenken op ad hoc basis. In de regel worden hiermee kleinere, lokale initiatieven ondersteund.

Ook binnen de panden kan men kiezen voor 'financiële solidariteit'. In een aantal van de onderzochte panden kreeg dit vorm in het onderling nivelleren van inkomens. Mensen die meer verdienen betalen meer huur dan mensen met lagere inkomens. Het draagvlak voor deze regeling kalft echter af zodra inkomens erg grote verschillen gaan vertonen. De meeste panden hanteren in ieder geval een 'minimaal te betalen huur'. Vooral in de jaren tachtig werd belang gehecht aan deze vorm van solidariteit. Grote panden uit die tijd zoals Tetterode en het WG hebben in het verleden dan ook een dergelijke regel gekend.

Vandaag treffen we het nivelleren van inkomens alleen nog aan in de panden met woongroepen (Frederik Hendrikschool, de Kalenderpanden en NN). Bewoners betalen hier tussen de 10% en 30 % van hun inkomen aan het pand. De sociale controle is binnen woongroepen dermate dat het mogelijk is om onderling

te nivelleren zonder dat de bewoners regelmatig inzicht in hun administratie hoeven te geven.

De Elf kent een aparte variant op het idee van nivellering. In het huisrestaurant hanteert men geen standaard prijzen maar een 'magic hat' waarin vrijwillige donaties gedaan worden. Naar verluidt is dit systeem steeds kostendekkend.

5.4 Samenvatting

Het meest aantrekkelijke en aansprekende aan vrijplaatsen is het gevoel van vrijheid. Dit vrijheidsgevoel kan de basis vormen voor verschillende motieven om bij een vrijplaats betrokken te zijn. We onderscheiden het motief van *autonomie*, waaronder we het verlangen naar zelfbestuur en het actief vormgeven van de directe omgeving verstaan. Daarnaast zien we het motief van de *individuele beleving*, vanuit welk perspectief de vrijplaats een plaats van avontuur en goedkope consumptie is. Beide motieven blijken een duaal karakter te hebben. Tenslotte herkennen we nog het motief van *gezamenlijkheid*: de behoefte om zich in het gezelschap van geestverwanten te bevinden.

Politieke motieven zijn in vrijplaatsen in de regel niet aan een partijpolitieke stroming verbonden. Wel wordt op ad hoc basis vorm gegeven aan maatschappelijk engagement. Dit kan zich uiten in muziek en subcultuur, in het huisvesten van maatschappelijke en politieke organisaties of in het opvangen van vluchtelingen.

Het Domijn

gewonnen

Singel 46

Dynamiek

Vrijplaatsen hebben hun eigen dynamiek: ze veranderen door de tijd heen. Tegelijk verandert ook de gebruikersgroep van samenstelling en motivatie. Zo fris en spannend als in het begin wordt het daarna nooit meer, maar niet alles verdwijnt

6.1 Introductie

In het vorige hoofdstuk behandelden we de verschillende motieven van de betrokkenen. Het spreekt voor zich dat ook vrijplaatsen ouder worden en veranderen. We mogen veronderstellen dat naarmate de identiteit van een vrijplaats verandert ook de motieven van de betrokkenen andere accenten krijgen. Als een aantal van de oorspronkelijke motieven niet meer bij de betrokkenen is terug te vinden, kunnen we ons zelfs afvragen in hoeverre er nog sprake is van een vrijplaats. Uit het onderzoek blijkt dat de ontwikkeling die vrijplaatsen doormaken in grote lijnen overeenkomt. In dit hoofdstuk gaan we daar nader op in, waarbij we overigens veronderstellen dat de vrijplaats als kraakpand ontstaan is.

6.2 De kraakperiode

Gekraakt!

Het begon met het wachten op het verzameladres, het gereedschap dat bij elkaar werd gezocht, de afspraken en instructies. De breekploeg vertrekt, daarna de anderen, de groep die voor eigen gevoel verschrikkelijk opvalt op weg naar het pand. Het kabaal van het openbreken met koevoet en hamer schalt over de straat en zet je nog meer te kijk. Dan het moment van het rennen, een spurt van 50 of 100 meter die je met of zonder noodzaak altijd maakt: de deur was het

De eerste dagen na een kraak zijn hectisch. Er worden basisvoorzieningen aangelegd, mensen komen helpen, vragen om nieuwtjes of komen met geruchten. Wat zal de politie doen? Is de eigenaar onderweg? Op de eerste middag en avond aangelegde barricades worden opnieuw geïnspecteerd en zo nodig verbeterd. Men slaapt en woont met elkaar in dezelfde ruimte, of juist strategisch over het pand verspreid. Er wordt veel koffie gedronken en gekletst. De communicatie verloopt via een schoolbord dat in de schaars ingerichte huiskamer is gezet.

Maar zodra het eerste nerveuze afwachten voorbij is, worden de ruimtes verdeeld en kamers betrokken. Het pand biedt vaak meer ruimte dan de groep pioniers kan vullen, dus er is keuze genoeg. Als een lopend vuurtje gaat het nieuws door de stad dat er een nieuw pand gekraakt is. De volgende dagen wordt de deur platgelopen door gelukszoekers die nog een ruimte nodig hebben.

Er zitten altijd mensen met goede of fantasievolle ideeën tussen. En omdat er toch ruimte genoeg is, ligt de drempel laag. Een sympathiek voorkomen kan soms al voldoende zijn om toegelaten te worden.

Provisorisch worden er nu nieuwe voorzieningen aangelegd. WC's en keukenblokken eerst, dan de douche en daarna zonodig nieuwe muurtjes of juist door-

zuigpunt waardoor je over de grens de andere ruimte werd ingetrokken. Het geweld tegen de deur was de overschrijding van de wet die het leven zijn vaste vorm geeft. Dit oergeweld kwam voort uit het feit dat de deur opeens niet meer een symbolische afscheiding was, maar een concreet object. In de deur raakten de dagelijkse en de andere werkelijkheid aan elkaar. (Bilwet, 1990)

braken. Alles wat er gebouwd wordt betekent meteen een concrete verbetering van de leefomstandigheden.

In deze tijd is het gevoel van nieuwe vrijheid, van mogelijkheden, groot. Gezamenlijk is er een nieuwe plek veroverd die de komende jaren onderdak zal moeten geven aan wonen, werken, feesten en alle andere plannen die er zijn. Ook het politieke motief komt direct tot wasdom. De nieuwe vrijplaats wordt al meteen als bedreigd ervaren. Want wat zal de eigenaar gaan doen, wat wil hij met het gebouw, waarom laat hij zoiets moois leeg staan? De ene mogelijke reden is nog kwader dan de andere. Maar zoveel is duidelijk: door de kraak is de zaak voorlopig rechtgezet.

Stabiliteit

Het meest kenmerkende van deze fase is dat de verhoudingen binnen de kerngroep van bewoners en gebruikers zich geleidelijk beginnen uit te kristalliseren. Veel van wat in de eerste periode ontstond en als tijdelijk werd gezien wordt langzaam als blijvend geaccepteerd. Van cruciaal belang is nu, *hoe de kerngroep zich verder wil uitbreiden en in welke mate men de ontstane cultuur over wil dragen op nieuwkomers.*

In Tetterode was “gekozen” voor een snelle groei van het aantal bewoners en gebruikers. Hier was vooral de grootte van het pand, eigenlijk een drietal panden van een voormalige lettergieterij, doorslaggevend in de keuze om snel vele nieuwe bewoners aan te trekken. De nieuwkomers waren derhalve van een divers pluimage. Er kon niet voldoende gekeken worden of ze wel bereid of in staat waren aan een collectief project deel te nemen.

Ook in de Kalenderpanden had men -zij het in mindere mate- te maken met een groot en onontgonnen pand. Deze omstandigheden leidden hier juist tot de keuze voor een langzamere en meer ‘organische’ groei. Overweging hierbij was dat een goede organisatie en interne cultuur de belangrijkste voorwaarden zijn voor het beheer van een dergelijk pand, wat het noodzakelijk maakt dat de neuzen dezelfde kant op staan. De aanwas bleef hierdoor beperkt, maar de organisatiegraad bleef inderdaad op een redelijk niveau. Het cruciale karakter van de wijze waarop men in deze periode probeert het pand in te vullen en te organiseren blijkt wel uit het feit dat geen van de onderzochte panden nadien een ingrijpende wijziging qua samenstelling of cultuur heeft meegemaakt.

Het duurt enige tijd voor er sprake is van een stabiele organisatie van de vrijplaats. Belangrijk onderscheid hierin is de vraag in hoeverre de betrokkenen elkaar al voor de kraak kenden en op elkaar ingespeeld zijn. In het gunstigste geval duurt het een jaar voor er sprake is van een soepele organisatie. Andere panden noemen periodes tot drie jaar.

Sommige panden of complexen ontwikkelen daarentegen nauwelijks organisatievormen, of alleen op ad hoc basis; in het geval er sprake is van concrete problemen. Een voorbeeld hiervan is de ADM, waar men niet bekend staat om de hoge organisatiegraad. Maar nadat de eigenaar met een knokploeg en een dragline het pand begon te slopen, werd de schade door de krakers in een ommezien hersteld. De kenmerkende ‘hap’ uit het pand is overigens nog steeds zichtbaar...

Naast de opvulling en de vorming van een samenhangende sociale structuur

komt ook de fysieke indeling van het pand meer vast te liggen. Terwijl in de eerste periode de bouwwerkzaamheden vooral gericht zijn op het aanleggen van collectieve voorzieningen, ontstaat nu al snel de behoefte om meer aan individuele ruimtes te bouwen

In deze periode is nog steeds het gevoel van avontuur, vrijheid en inspiratie kenmerkend. De verschillende motieven autonomie, beleving en gezamenlijkheid lijken elkaar alleen maar te versterken. Het is aantrekkelijk om een project aan te gaan met mensen met dezelfde inslag en dezelfde 'drive'. Belangrijk is ook het gevoel zelf, met 'geestverwanten' de directe omgeving in te kunnen richten. Dit werkt cultureel, politiek of sociaal inspirerend.

Gevaarlijk is het moment dat het gemeenschappelijke project een dwingend karakter krijgt qua normen, uiterlijk, of politiek. Als de normen te dwingend worden kan dat bepaalde spontane energie doen verdwijnen, waardoor soms een aantal van de meest 'begeisterde' mensen het pand verlaten.

Anderzijds kan het ook juist een te hoge mate van vrijblijvendheid zijn die er voor zorgt dat mensen met pretenties vertrekken.

6.3 Onderhandelingen en start legalisatie

En dan kan er een moment komen dat een eventuele legalisatie aan de orde komt. Maar voordat het zover is moet de vraag gesteld worden: "Wil men legaliseren?". De invulling die in de kraakfase aan bepaalde ruimtes is gegeven, kan in hoge mate aan de kraakstatus gebonden zijn. Denk aan illegale activiteiten of activiteiten waarvoor men in legale vorm aan allerlei overheidsvoorschriften gebonden is. In een legale status zal in eerste instantie iedere ruimte zijn geld op moeten brengen, zodat minder intensief ruimtegebruik onder druk komt te staan. 'Leuke' niet commerciële projecten kunnen misschien blijven bestaan, maar niet op dezelfde basis als vroeger. Het is duidelijk dat veel idealistische projecten als eerste zullen sneuvelen.

Er zijn tenslotte ook nog strikt politieke motieven om een legalisatie af te wijzen; men weigert de eigenaar woekerwinsten te laten maken door de als te hoog beoordeelde marktprijs voor het gebouw te betalen, of men wijst alle vormen van eigendom principieel af.

Soms heeft men hemel en aarde moeten bewegen om aan het ontruimingsspook te ontsnappen, maar hoe verder de onderhandelingen met de eigenaar vorderen, des te minder wordt de naar buiten gerichte politieke profilering. Blijkbaar is het moeilijk om mensen met wie je in gesprek bent als 'de vijand' te zien. Niet zelden leidt dit tot onbegrip tussen onderhandelaars en de rest van de bewoners.

Het moment van het overwegen van een legalisatie als noodzakelijke of reële optie, leidt bijna onherroepelijk tot splitsing van de groep. Het draagvlak is nooit 100%. Legalisering is vaak een project van enkele mensen binnen het pand. Er moet nagedacht worden over de juridische beheersvorm (erfpacht of casco), er moet met de eigenaar onderhandeld worden en een architect moet onderzoeken aan welke bouwvoorschriften men na de legalisatie moet voldoen. Voor veel bewoners is deze materie moeilijk te overzien, slecht toegankelijk en weinig interessant.

Een andere reden voor een beperkt draagvlak kan zijn dat een groep niet bereid is gevestigde belangen op te geven, of delen van de “eigen ruimte” in te leveren. Voor anderen kan het struikelblok zijn dat de identiteit die in de kraakfase gevormd is gedeeltelijk op moet worden gegeven.

Deze periode wordt dan ook gekenmerkt door emotionele botsingen over de diverse beslissingen die genomen moeten worden. Er wordt door de geïnterviewden zowel negatief als positief over de onderhandelingsperiode gesproken. Negatief worden vooral de persoonlijke drama's bevonden die de emotionele interne vergaderingen kenmerkten. De personen die actief bij de onderhandelingen zijn betrokken beschouwen het vaak ook als een zeer leerzame periode. Een legalisatieperiode van een groot pand is een combinatie van onderhandelingen met de eigenaar en de bank, het ontwikkelen van plannen die “economisch” haalbaar en “sociaal” wenselijk zijn, en onderhouden van contacten met architecten.

6.4 Legale fase

In veel van de gelegaliseerde panden is het uitgesproken politieke karakter verloren gegaan. Een bepaald gevoel van engagement blijft in de meeste panden wel herkenbaar. Men doet soms elders vrijwilligerswerk of ondersteunt het principe dat men in het pand vluchtelingen opvangt.

Naarmate het politieke motief wegebt, neemt ook de draagwijdte van het gevoel van autonomie af. Wat in de kraakfase kon, kan nu vaak niet meer, al was het alleen maar omdat het geld kost. Autonomie betekent in de nieuwe situatie dat je weliswaar in vergelijking met de rest van de straat een hoop in je eigen pand kunt regelen, maar wel binnen een beperkter kader dan vroeger. De kleuren van het kozijn of nieuwe bewoners en gebruikers kunnen nog wel gekozen worden, maar het gevoel van onbegrensde mogelijkheden is voorbij.

De legalisatie kan als effect hebben dat de betrokkenen een moment van rust nemen. Vooral de groep die de onderhandelingen heeft gevoerd is, afhankelijk van de ondervonden weerstand, uitgeblust. Daarnaast kan het zijn dat er een groep vertrekt uit een pand. Voor sommige bewoners is het niet (cultureel) aantrekkelijk om in een gelegaliseerd pand te wonen, anderen kunnen de te betalen huurprijs niet opbrengen.

Na het verschraken van het autonomie- en belevingsmotief verandert ook het motief van gezamenlijkheid. Wat bindt is niet meer de strijd tegen de ontruiming of het gevoel van vrijheid en gezamenlijke experimenten, maar het ‘deelnemen in een beheersconstructie’. Een vaak unieke constructie, maar toch...

Er vindt een proces van gezinsvorming plaats, dat voor de “anderen” negatieve effecten kan hebben. Gezinnen vertonen de neiging hun privé-belangen sterk af te perken en te benadrukken, zeker wanneer er kinderen komen. Meerdere gezinnen met kinderen vormen al snel een niet te passeren blok met eigen belangen. Als de structuur en omstandigheden toch te chaotisch blijven en niet kindvriendelijk zijn hebben mensen de neiging te verhuizen. In meer algemene zin geldt dat de mensen die meer behoefte aan stabiliteit krijgen wegtrekken.

Het collectieve karakter van het project verwatert vaak langzaam, waardoor bijvoorbeeld een ruimte met een oorspronkelijk publieke functie niet meer door het collectief beheerd wordt. Wat voorheen een actieve vrijplaats was met vele verbindingen naar uiteenlopende maatschappelijke structuren, stabiliseert zich tot een woon-werkpand met een rustiger en minder dynamisch karakter. Banden met andere vrijplaatsen en de profilering van politiek engagement worden minder. De in de panden gecreëerde voorzieningen en de eventuele buurtfunctie blijven meestal wel voor langere tijd behouden.

Verbouwing

Na de legalisatie is een verbouwing vaak noodzakelijk. Waar in de kraaksituatie bepaalde situaties door de overheid ‘gedoogd’ werden, komen de kersverse eigenaren of huurders er minder makkelijk vanaf. Mits goed aangepakt, kan de verbouwing een nieuw gevoel van gezamenlijkheid scheppen. Het soort verbouwing is afhankelijk van de nieuwe situatie:

- De *eerste variant* is de verbouwing van het gehele pand in zelfwerkzaamheid. Met het gehele pand bedoelen we zowel het casco als de inpandige situatie. Het gaat hier om panden in eigendom of erfpacht.
- De *tweede variant* is dat alleen de interne verbouwing in zelfwerkzaamheid gebeurt. Het casco valt dan onder de verantwoordelijkheid van een woningbouwvereniging. Deze variant kom je tegen in een casco-plus constructie.

Een verbouwing zoals in de eerste en tweede variant is vaak heel intensief, het vergt veel van de mensen, waardoor na de verbouwing de betrokkenen vaak minder tijd en energie in het pand (kunnen) steken. “*Nu even tijd voor jezelf*” is een geveleugelde term. Sommige panden verbouwen daarom meer gespreid, bijvoorbeeld verdeeld over enkele jaren, waardoor de verbouwing een sociaal bindmiddel over langere tijd is. Op deze manier kan een verbouwing een positieve bijdrage leveren aan het collectieve project.

- Een *derde variant* is dat alles door een derde partij wordt verbouwd, bijvoorbeeld een woningbouwvereniging. Deze variant kom je vooral in de HAT-panden tegen. Het meest kenmerkende aan deze laatste variant is het nogal ingrijpende karakter. Hierbij worden de bewoners en gebruikers soms uitgeplaatst naar individuele eenheden. Er ontstaat een periode van persoonlijke bezinning, doordat men niet meer intensief bij de groep is betrokken. Sommigen besluiten na uitplaatsing dan ook niet meer terug te komen. Anderen kunnen, na intensief met de legalisatie en verbouwing bezig te zijn geweest, besluiten na de verbouwing zich minder intensief met het pand te bemoeien.

6.5 Samenvatting

De motieven van de bewoners en gebruikers veranderen afhankelijk van de fase waarin het pand zich bevindt. We onderscheiden de kraakfase, de onderhandelingsfase en de legale fase, eventueel aangevuld door een periode van bouwen.

In de kraakfase vullen de motieven politiek, vrijheid en gezamenlijkheid elkaar uitstekend aan, en versterken elkaar zelfs. Enthousiasme en inspiratie zijn dan op

hun sterkst. Desondanks duurt het, afhankelijk van de voorgeschiedenis van de betrokkenen, één tot drie jaar voordat alle onderdelen goed tot hun recht komen en optimaal functioneren.

In de loop der tijd bestaat echter het gevaar dat een aantal van de oorspronkelijke motieven aan kracht inboeten. In het geval van legalisatie dreigt dit als eerste voor het naar buiten gerichte politieke motief te gebeuren. Het vijandsbeeld valt weg en direct daarna blijkt dat het ook moeilijker is geworden om andere ideële initiatieven een plaats te geven. Dit luidt de beperking van het volgende motief in: dat van vrijheid. Men moet zich aan regels en voorschriften houden, huur opbrengen en mensen vinden een vastere plaats binnen het pand.

In de situatie waarin het politieke element verschaald is en de mogelijkheid tot experimenteren en het loslaten van naïeve energie beperkt is, wordt uiteindelijk ook het motief van gezamenlijkheid anders. Gezamenlijkheid betekent nu het deelnemen in een 'beheersconstructie'. Ook gezinsvorming en de komst van kinderen veranderen het gevoel van gezamenlijkheid.

Voor de vrijplaats betekent dit dat betrokkenen hun energie meer naar het individuele vlak gaan verleggen. Ook uit de intensiteit van het legaliseringsproces of de noodzakelijke verbouwing kan deze behoefte ontstaan.

In grote lijnen doorlopen alle gelegaliseerde panden dit proces. We zullen in de volgende hoofdstukken zien dat dit in belangrijke mate samenhangt met de gekozen organisatie en opzet van het pand.

Zelfbeheer

Een essentieel onderdeel van vrijplaatsen is dat de bewoners en gebruikers het pand zelf in beheer hebben. In dit hoofdstuk behandelen we de gedachte achter zelfbeheer en wordt er een typologie opgesteld van de manier waarop vrijplaatsen met zelfbeheer omgaan.

7.1 Introductie

Beheer wordt in de enge zin van het woord uitgelegd als ‘toezicht’ of ‘bewindvoering’. Met zelfbeheer bedoelen we echter meer. Het gaat er niet alleen om dat men het pand ‘zelf’ in beheer heeft, dat is immers iets heel normaal: iedere particuliere eigenaar heeft zijn pand ‘zelf’ in beheer.

Het woord ‘zelf’ heeft in zelfbeheer vooral een maatschappelijke lading. Zoals wij het zelf willen, tegenover dat wat in de samenleving gebruikelijk en normaal is. Voor vrijplaatsen betekent dit zelfstandig beslissen hoe het pand ingericht en bestuurd wordt. Niet op individuele of hiërarchische basis zoals overal elders, maar met elkaar, waarbij problemen opgelost worden zonder inmenging van buiten. De belangrijkste drijfveer achter zelfbeheer is dan ook het streven naar *autonomie*.

Wanneer men over organisatievormen spreekt, vormt het begrip ‘macht’ een onmisbaar kader voor interpretatie. Maar macht heeft in vrijplaatsen, waar men gezamenlijk of collectief opereert, een geheel andere dimensie dan in de ‘buitenwereld’: in de rest van de samenleving gaat men uit van relaties tussen individuen of rechtspersonen. Bij conflicten wordt een onafhankelijke derde partij ingeschakeld (de rechter) wiens oordeel desnoods met overheids geweld (politie) geëffectueerd kan worden. Het huurrecht veronderstelt bijvoorbeeld primair een relatie eigenaar-huurder, waarbij vooral aan de zijde van de huurder de noodzakelijke rechtswaarborgen ingebouwd zijn. Het is niet toegesneden op de relatie individu-collectief. Het feit dat iemand binnen een groep of collectief niet functioneert naar (van tevoren afgesproken) normen van de groep, heeft binnen de huidige rechtsverhoudingen nauwelijks status. Het handhaven van binnen de groep overeengekomen afspraken en omgangsvormen kan dan ook vaak niet met hulp van buitenaf afgedwongen worden.

Wie een gezamenlijk project aangaat dat verder gaat dan de economische relaties die het uitgangspunt zijn van ons rechtstelsel, zal het daarom van de *interne machtsvorming* moeten hebben. Oftewel; het vermogen om binnen de vrijplaats op

'Er wordt nooit gestemd. Dan heb je alleen maar verliezers.

Dan moet je iets uitvoeren waar je het helemaal niet mee eens was. Dat werkt niet. We hebben in al die jaren twee keer gestemd. Van die twee keer hebben we nog steeds spijt'. (Sep, 1992)

eigen kracht gemaakte afspraken en veronderstelde waarden overeind te houden. Dit betekent echter geenszins dat het hiërarchische systeem 'van buiten' binnen het pand gekopieerd dient te worden. De meeste panden streven naar een zekere vorm van consensus binnen het pand, waarbij aan iedereen zoveel mogelijk recht gedaan wordt. De interne machtsvorming is gefundeerd op het idee dat men overeenkomstige normen, waarden of uitgangspunten heeft.

7.2 Organisatievormen

Besluitvorming

De mooie gedachte over autonomie impliceert een overlegmodel waarin iedereen tot zijn recht komt. Wat de officiële organisatiestructuur ook moge zijn, waar het de besluitvorming betreft heeft vrijwel ieder pand dezelfde grondhouding: men streeft in eerste instantie naar consensus. Vaak betekent dat lang vergaderen, wikken, wegen en compromissen bedenken. Als de zaak desondanks blijft stagneren kan uit twee opties worden gekozen: men kan terugvallen op een gewoon meerderheidsbesluit waarbij de rest van het pand zich neer moet leggen, of één of meerdere bewoners kunnen het voorstel van tafel vegen door een veto uit te spreken. Een klein aantal panden hanteert dit vetorecht, dat moet garanderen dat er alleen beslissingen worden genomen waar iedereen zich in kan vinden. Meestal zijn de bewoners en gebruikers zich er wel van doordrongen dat het veto met de grootst mogelijke voorzichtigheid gehanteerd dient te worden, want wie te vaak of op te fundamentele punten zijn veto uitspreekt kan maar één conclusie over zich afroepen: hij hoort niet in het pand thuis en kan maar beter naar andere ruimte omzien.

Panden die streven naar consensus hoeven meestal geen gebruik te maken van middelen als vetorecht of meerderheidsbesluiten. Zelfs in een groot pand als Tetterode functioneert het consensusmodel naar tevredenheid. Het schrikbeeld is dat een enkeling hierdoor de besluitvorming lam kan leggen, maar in de praktijk doet dit probleem zich nauwelijks voor.

Zelfbeheer betekent vooral in de beginfase van een pand nachtenlang vergaderen en veel koffie drinken. Maar omdat een vrijplaats drijft op de inzet en het enthousiasme van de bewoners en gebruikers, is dit onvermijdelijk.

Typologie van zelfbeheer

- Type 1 woongroepen

In de eerste fase van het kraken is de woongroep een voor de hand liggende keuze van bewoning. Als je als woongroep begint hoeft er maar één keuken gebouwd en ingericht te worden. Bovendien kom je elkaar in een woongroep dagelijks tegen, zodat alle nieuwtjes snel besproken kunnen worden. Veel panden hebben dan ook ooit woongroepen gekend die in de loop der tijd weer verdwenen zijn. In andere gevallen is een woongroep niet iets waar je door omstandigheden inrolt, maar juist een heel bewuste keuze om met meer mensen samen te wonen en voorzieningen te delen.

Als eenheid blijkt de woongroep binnen het zelfbeheerconcept een belangrijke rol te vervullen. Het is niet alleen de plek waar samen gegeten en TV gekeken

Frederik Hendrikschool,
HveO, NN, Vredenburg,
Kalenderpanden

wordt. Woongroepleden bespreken samen de gang van zaken in het pand, vormen er zich gedachten over, zien zichzelf binnen het pand vooral als lid van de woongroep en vormen zich niet zelden gemeenschappelijk een mening. Voor de organisatie van het pand zijn de voordelen van een dergelijke structuur duidelijk. De participatie van de bewoners in het pand is vaak hoog. Problemen die ontstaan worden niet pas over een maand in de pandvergadering uitgesproken, maar worden meteen 's avonds bij het eten bediscussieerd. De communicatielijnen binnen de woongroep zijn uitermate kort.

Woongroepen zijn niet alleen wooneenheden, maar hebben ook binnen de organisatiestructuur de neiging om als eenheid te functioneren. Dit doet zich bijvoorbeeld voor als de woongroep een onderdeel is van een groter pand. Men kan er dan bijvoorbeeld voor kiezen om een afgevaardigde naar de pandvergadering te sturen. Zo werkt de woongroep de formalisering binnen het pand in de hand en valt dan eigenlijk als extra bestuurslaag te beschouwen.

Een ander gevolg van de neiging van de woongroep om zich als eenheid op te stellen is 'blokvorming' binnen de vergadering, waardoor ze een belangrijkere rol in de besluitvorming krijgt dan redelijk is.

Opvallend is ook dat woongroependan de neiging hebben om beslissingen binnen de bewonersstructuur te houden, waardoor woongroepen de participatie van bedrijven en andere initiatieven binnen de vrijplaats ontmoedigen.

Algemeen kan bovendien gesteld worden dat hoe groter het woongroepend, hoe meer het de neiging vertoont een erg formele besluitvormingsstructuur te ontwikkelen. Omdat iedereen mee wil praten moeten ook allerlei kleinigheden aan de pandvergadering voorgelegd worden. Het spontaan schilderen van een gangdeur zal bijvoorbeeld niet erg op prijs gesteld worden. Iedereen wil graag over de kleur meepraten...

De woongroep beschouwt zichzelf als een autonome eenheid, een intimiteit die men deelt, waar de buitenwereld geen invloed op behoort te hebben. De interne machtsvorming die binnen de woongroep of een woongroepend plaatsvindt heeft dan ook een gesloten karakter. Veel woongroepen kennen heimelijk toch een leider, of iemand die in bepaalde gevallen geacht wordt het voortouw te nemen. Conflicten worden binnen het kader van de woongroep opgelost. Zelfs bij hoog-oplopende geschillen wordt geen hulp van buitenaf ingeroepen. Ook in uiterste gevallen, waarbij het vertrek van een bewoner afgedwongen moet worden, prefeert men in de regel interne oplossingen: het opvoeren van de sociale druk of desnoods een ontruiming met een knuppel in de hand. Een gang van zaken die juridisch vaak niet door de beugel kan. Maar daar wordt niet te zwaar aan getild. Iedereen beschouwt dit als een 'interne' aangelegenheid.

- Type 2 pandvergadering met hoge intensiteit

Binnenpret, Kostgewonnen,
Plantage Doklaan,
Filmacademie

In deze organisatievorm wordt met een relatief grote intensiteit samengewerkt. Vergaderen doet men op een regelmatige basis: eens per maand of vaker. De pandvergadering neemt dan ook een centrale plaats in binnen de organisatie van het pand. Deze maakt het beleid en dit is de plek en het moment waar iedereen geacht

wordt aanwezig te zijn. De uitvoering wordt gedaan door ad hoc commissies die zich met een qua tijd en omvang afgeperkt onderwerp bezighouden, of door mensen die specifieke taken op zich nemen. Er is een hoge participatiegraad. Hoewel de inzet over het algemeen hoog is, varieert dit wel naar gelang de capaciteiten van de bewoners en gebruikers. Waar in woongroepen het beginsel van 'gelijke monniken, gelijke kappen' nogal eens het idee met zich meebrengt dat iedereen elk soort werkzaamheid uit zou moeten kunnen voeren, wordt er in dit type pand eerder van uit gegaan dat mensen moeten oppikken wat ze interessant vinden omdat er voor iedereen wel wat te doen is.

De hoge betrokkenheid is ook noodzakelijk: het gaat om projecten die door het uiteenlopende karakter van de activiteiten een *complexe organisatie* vormen. Een aantal panden van dit type is ook relatief jong, en bevindt zich alleen daarom al in een intensieve en ingewikkelde periode. De panden hebben geen eenzijdige nadruk op wonen. Wonen kan een belangrijke invulling van het pand zijn, het heeft geenszins de overhand. Publieke voorzieningen nemen een belangrijke plaats in, evenals de bedrijfjes en werkplaatsen. De bedrijfjes en werkplaatsen worden door de bewoners gerund, of hebben maar in beperkte mate een echt bedrijfsmatig karakter: ze zijn klein, niet kapitaalintensief, weinig gericht op groei, en eerder product- dan winstgericht.

We hebben hier te maken met een gemeleerd gezelschap dat elkaar in het pand treft. Er is sprake van een soort 'open collectiviteit', waar iedereen het zijne inbrengt. Deze op inbreng gerichte vorm brengt met zich mee dat personen die een hoge inzet tonen of veel kennis en vaardigheden hebben een zwaardere stem kunnen laten gelden.

In deze panden is behoefte aan collectiviteit bevorderende voorzieningen die er voor zorgen dat men elkaar ook buiten de vergadering kan tegenkomen. Geen van de panden heeft een gemeenschappelijk beheerde ruimte of 'huiskamer', maar *de functie van 'treffpunt' wordt vervuld door een voorzienig die voor een breder publiek open staat en door iemand zelfstandig beheerd wordt*: een koffieshop, een bakkerij of restaurant. Daarnaast fungeren ook openbare ruimte zoals de gangen, een pleintje en de gemeenschappelijke voordeur als ontmoetingsplek.

Door het pluriforme karakter van de betrokkenen worden de afspraken en normen binnen het pand in eerste instantie ruim uitgelegd. Toch is er over een aantal zaken wel degelijk 'commitment' en is er binnen het pand voldoende sprake van interne machtsvorming om dit overeind te houden.

- Type 3 pandvergadering met lage intensiteit

Hier gaat het in de regel om wat *oudere panden* waar in de loop der tijd een vaste organisatiestructuur uitgekristaliseerd is. Er wordt weinig vergaderd. Veel regelmatig terugkerende werkzaamheden worden door commissies of verantwoordelijke personen uitgevoerd. Allen in specifieke gevallen waarin men met een nieuw probleem geconfronteerd wordt krijgt de vergadercultuur een nieuwe impuls en neemt de betrokkenheid toe. De pandvergadering staat in de organisatie weliswaar centraal, maar omdat er maar weinig vergaderd wordt, lost men veel kleinere problemen buiten de vergadering op. Ter vergelijking: in het vorige type zouden deze

Singel 46,
Rijksluchtvaart, Edelweiss,
van Ostadestraat 47,
Argentinië.

kleinere punten wel in de vergadering behandeld worden omdat men nu eenmaal toch vergadert.

Opvallend is dat het hier niet alleen gaat om oudere panden die in de loop der tijd een vaste organisatievorm hebben gekregen, maar dat deze panden qua organisatie ook minder complex zijn. Er zijn geen grote publieke functies en de aanwezigheid van werkruimtes speelt in het dagelijks beheer geen grote rol. Er is dan ook in hoge mate een scheiding tussen de bewoners en de bedrijven: de bedrijven zijn óf erg bedrijfsmatig, formeel en door buitenstaanders gedragen (het kantoor van een grote organisatie, een tandarts, een professionele drukkerij) óf de bedrijvigheid speelt zich voornamelijk binnen de privé-sfeer en binnen privé-ruimtes af (fotografen, musici, computerdesigners etc.). De scheiding van wonen en werken binnen het pand kan het gevolg zijn van de bouwkundige eisen die de brandweer stelt.

Deze panden zijn dus voornamelijk op papier gemengde woon- werkpanden. Dit in tegenstelling tot de panden van het type 'pandvergadering hoge intensiteit', waar het wonen en werken elkaar beïnvloeden en de mensen die in het pand wonen soms elders in het pand een werkplaats hebben.

Ook de samenstelling van de bewoners geeft weinig aanleiding tot complicaties. De betreffende panden zijn qua bewoners minstens zo homogeen samengesteld als de 'woongroepspanden'. Al moet hierbij vermeld worden dat deze homogeniteit op zeer verschillende zaken gebaseerd kan zijn: van Ostadestraat 47 valt te typeren als een pand van mensen met kinderen, terwijl de Rijkshemelveert een kolonie vrijbuiters is, waarbij men elkaar in dit 'vrijheids'-element vindt.

- Type 4 bestuurspanden

Het Veem, Wilhelmina,
Het Domijn, Nieuwe Meer

In de bestuurspanden wordt een deel van de verantwoordelijkheid van de bewoners en gebruikers aan het bestuur afgegeven. Deze vorm onderscheidt zich hierin dan ook uitdrukkelijk van de eerder behandelde vormen: er is in veel mindere mate sprake van 'zelfbeheer'. Toch kennen ook de bestuurspanden een organisatievorm waarbij de macht uiteindelijk bij de pandvergadering ligt. Het hangt vervolgens van de cultuur en omstandigheden in het pand af in hoeverre de bewoners en gebruikers hun invloed laten gelden. In de regel zal de pandvergadering zich binnen deze organisatievorm alleen in bijzondere gevallen over de grote lijnen uitspreken en verder het bestuur op details bijsturen.

Hoofdkenmerken van deze panden zijn de concentratie van macht bij het bestuur, vaak samenhangend met de complexiteit van het pand, en een geringe betrokkenheid van de bewoners en gebruikers. Het gaat hier vaak om grotere bedrijfspanden.

Binnen panden waar een formeel bestuur de hoofdrol bij het beheren vervult, hebben we te maken met een kleine kern van mensen die de kar trekken. Het beheer is voor deze mensen een omvangrijke taak. Regelmatig terugkerend werk dat gestandaardiseerd kan worden, wordt door commissies uitgevoerd. Er bestaan bouwcommissies, financiële commissies, nieuwkomers commissies, commissies voor huisvuilinzameling etc. Hoewel veel regelmatig terugkerende zaken aan commissies overgedragen kunnen worden, is het verdere beheer desondanks complex.

De omgang en organisatie staat in de bestuurspanden al snel in het teken van

efficiency. Dit kan zowel tot formalisering als tot informalisering leiden, wat zich laat illustreren aan de hand van de toelating van nieuwe gebruikers in pakhuis Wilhelmina: De *formalisering* blijkt hier uit het principe van een wachtlijst. Wie bovenaan de wachtlijst van belangstellenden staat en geacht wordt een goede bijdrage te kunnen leveren aan de in het pand gewenste 'mix' van gebruikers, wordt als eerste voorgedragen. Het verdere proces van toelating is *informeel*. Het is niet de bedoeling dat medebewoners bij kwesties betrokken raken. Waar dat kan moeten problemen onderling of met het bestuur informeel opgelost worden, zodat de pandvergadering er niet mee 'belast' wordt. Daarom is de uiteindelijke toelating van nieuwe gebruikers in pakhuis Wilhelmina in principe geen zaak van de pandvergadering. Wie bovenaan de wachtlijst van kandidaat-gebruikers staat wordt voorgesteld aan de 'meest betrokkenen': de burens van de te vergeven ruimte.

In tegenstelling tot de 'woongroepspanden' worden er in de 'bestuurspanden' veel beperktere en abstractere interne normen en waarden gehanteerd. Zoals beschreven vindt er wel machtsconcentratie bij het bestuur plaats, maar is er *geen* sprake van een brede *interne machtsvorming*. Er is geen draagvlak of voldoende actieve steun in het pand om beleid of afspraken met eigen middelen door te zetten. Wanbetalers worden er bijvoorbeeld niet eigenhandig uitgezet. Ze worden ongemoeid gelaten of 'gewoon' met behulp van een deurwaarder ontruimd. Eerder doet het tegenovergestelde zich hierbij voor: de gebruikers beschouwen het 'eigen' bestuur als een ordinaire verhuurder en de sympathie gaat uit naar de te verwijderende persoon die een underdogpositie lijkt in te nemen. Dat het bestuur deze stap uit het oogpunt van het collectieve belang neemt wordt hierbij vergeten.

- Type 5 mengvormen

De bovenbeschreven soorten organisatievormen zijn archetypisch. Vrijplaatsen zouden geen vrijplaatsen zijn als ze niet allemaal verschillend en uniek waren. Een aantal panden is dan ook moeilijk in te delen: Tetterode, het WG, van Ostadestraat 233, Elf, Ruigoord en het ADM. Bij deze laatste drie is er vooral sprake van een 'beperkte' organisatie. Ze hebben met de bestuurspanden gemeen dat een handvol mensen het organisatorische werk doet, maar de bewoners en gebruikers laten zich nauwelijks organiseren. Daarentegen wordt er minstens even vaak vergaderd als in het type pandvergadering hoge intensiteit, waarbij de vergaderingen chaotisch en ongestructureerd verlopen. Wat er gebeurt is dan ook vaak op basis van spontaniteit.

7.3 Samenvatting

Zelfbeheer stoelt op de autonomiegedachte. Anders dan in de 'normale' vormen van beheer, is bij zelfbeheer het collectieve element van groot belang. Daarmee hangt het succes en de mogelijkheden van zelfbeheer in hoge mate af van de manier waarop de betrokkenen in het pand georganiseerd zijn. Belangrijke aspecten voor de organisatie zijn de complexiteit van het pand dat beheerd moet worden en de afstand tot de besluitvorming, dat wil zeggen de mate waarin de bewoners en gebruikers betrokken worden bij de besluitvorming. In dit hoofdstuk is, onder andere op basis van deze twee aspecten, de volgende typologie opgesteld:

Type 1: woongroepspanen (zeer beperkte afstand)

Type 2: pandvergadering hoge intensiteit (beperkte afstand, complexe panden)

Type 3: pandvergadering lage intensiteit (beperkte afstand, geringe complexiteit)

Type 4: bestuurspanen (grote afstand, complexe panden)

De onderscheide types blijken vrij consistent: panden die binnen dezelfde typering vallen blijken ook op andere gebieden duidelijke overeenkomsten te vertonen.

Algemeen kan gesteld worden dat de betrokkenheid toeneemt naarmate de afstand tot besluitvorming beperkt is en het pand meer complex is. Een complex pand stelt ook daadwerkelijk eisen aan het organisatorische vermogen van de betrokkenen. Het spreekt voor zich dat hier een grens aan zit. Panden kunnen ook té groot en complex zijn. Op het verband tussen grootte en betrokkenheid bij de organisatie van het pand wordt in paragraaf 12.4 nader ingegaan.

Fredrik Hendrikschool

Binnenpret

Ostadestraat 47

Zelfwerkzaamheid

Zelfwerkzaamheid lijkt een logische keuze voor mensen die er voor kiezen om meer invloed op hun directe leefomgeving te hebben. Bovendien heeft zelfwerkzaamheid vele voordelen: het kan de kosten van een verbouwing drukken en een bindend element binnen de bewonersgroep vormen. Het heeft echter ook duidelijke beperkingen: je kunt niet iedere bewoner met een hamer of kwast op pad sturen. Een goede organisatie vormt daarom een wezenlijk onderdeel van het zelfwerkzaamheidconcept.

8.1 Introductie

Waar we in het vorige hoofdstuk over zelfbeheer vooral een indruk van het ‘organisatieplaatje’ gaven, gaat het in dit hoofdstuk over zelfwerkzaamheid: de praktische aanpak van de in de panden voorkomende werkzaamheden.

Voor sommige taken is zelfwerkzaamheid de logische consequentie van zelfbeheer. Zelfbeheer kan natuurlijk niet anders betekenen dan dat men zelf de eigen administratie voert, de huur- of huispot int en andere taken uitvoert die met het besturen en beheren van een vrijplaats samenhangen.

Maar vanuit de autonomiegedachte kan de behoefte ontstaan ook andere onderdelen uit de dagelijkse omgeving naar eigen inzicht in te richten. Dit kan bijvoorbeeld gedaan worden door het verbouwen en onderhouden van het pand. Hieraan kunnen individuele motieven ten grondslag liggen, het kan kosten besparen en men kan er vaardigheden mee opdoen. De motivatie kan ook meer maatschappelijk relevant zijn. Zo is een houding waarin men bewust met de eigen directe omgeving omgaat een eerste voorwaarde om consumptisme en vervreemding te doorbreken.

‘Wanneer bewoners greep krijgen op de belangrijkste beslissingen en in de gelegenheid zijn zelf bij te dragen tot het ontwerp, de bouw of het beheer van hun woningen, dan zullen zowel dit proces als de omgeving die er het resultaat van is, het individuele en het sociale welzijn bevorderen. Wanneer daar tegenover mensen geen zeggenschap hebben over, noch verantwoordelijkheid dragen voor de kernbeslissingen in het bouwproces, dan kan de woonomgeving de persoonlijke ontplooiing blokkeren’ (Fichter en Turner, 1972)

Uiteraard zijn hier grenzen aan. Niet iedere bewoner voelt even sterk de neiging om aan de slag te gaan. Er zijn ook praktische en organisatorische grenzen, beper-

'Er wordt een systeem van zelfwerkzaamheid toegepast. Dit houdt aanvankelijk in dat men vrijwillig en spontaan tijd en energie investeert in de verbetering van het gebouw. In het prille begin noemt men dit nog 'televisie-uren', omdat het om tijd gaat die anders verlummeld wordt voor de buis. Naarmate het aantal gebruikers groeit, wordt zelfwerkzaamheid verplicht en gereguleerd door een zelfwerkzaamheidcoördinator. Het aantal geïnvesteerde uren, hetzij in de bouw of in bestuurlijke functie's, wordt in een urenbank bijgehouden. De beloning is een maandelijks huurkorting van vijftien gulden per uur. Al met al wordt op deze manier gedurende de eerste vijf jaar een half miljoen gulden van de bouwkosten uit eigen zak betaald.' (Buchel, Hogervorst over Het Veem, 1997)

kingen en mogelijkheden aan het gezamenlijk bouwen en onderhouden van vrijplaatsen. Dit hoofdstuk gaat nader in op de invloed die zelfwerkzaamheid heeft op het functioneren van het pand en op geschikt gebleken vormen van organisatie.

8.2 Zelfwerkzaamheid als praktische uitkomst

In een gekraakt pand ligt de keuze voor zelfwerkzaamheid voor de hand: de financiële middelen zijn beperkt en de ingrepen vaak te provisorisch of onorthodox om er met goed fatsoen een vakman bij te kunnen halen. De onzekere situatie waarin kraakpanden zich vaak bevinden maakt bovendien dat aanpassingen slechts met het oog op de eerstkomende paar jaar gemaakt worden. Dat neemt niet weg dat men toch met het nodige enthousiasme aan de slag kan gaan. Het zelf inrichten van de omgeving, er iets 'aparts' of moois van maken, wordt vaak aantrekkelijk gevonden.

In legale panden ligt dat weer anders. Bij panden die in eigendom zijn, een erfpachtcontract hebben of een casco-regeling hebben getroffen, moeten de bewoners en gebruikers het onderhoud en de verbouwingen zelf regelen. Maar het behoort nu ook tot de mogelijkheid om onderhoud en noodzakelijke verbouwingen uit te besteden. Immers, men richt zich met het bouwen op de lange termijn, waardoor het belang van kwalitatief goed werk toeneemt. Ook financieel beschikt men over andere mogelijkheden. Is het niet omdat de bewoners wat ouder zijn geworden en daardoor in de regel meer verdienen, dan is het wel omdat men met het huis als onderpand een langlopende hypotheek kan nemen om de bouwkosten te betalen.

Aan de keuze voor zelfwerkzaamheid kunnen ook financiële motieven ten grondslag liggen. Door bouw- en onderhoudsklussen niet uit te besteden kan geld bespaard worden, wat weer tot uitdrukking kan komen in een verlaging van de huurprijzen. Vooral in de jaren '80 was dit gezien het grote aantal werklozen een belangrijke overweging.

Tegenwoordig is werkloosheid veel minder een probleem binnen de panden. Desondanks ligt het gemiddelde inkomensniveau in de meeste panden nog steeds vrij laag. Maar ook panden waar de gemiddelde inkomens relatief hoog liggen, zoals Tetterode en het Veem, kiezen nog steeds voor de mogelijkheid door middel van zelfwerkzaamheid de woonkosten van minder kapitaalkrachtige bewoners laag te houden.

8.3 Zelfwerkzaamheid en sociale verhoudingen

Uiteenlopende waardering

Eerst willen we echter wijzen op de opvallende manier waarop men in de vrijplaatsen de diverse werkzaamheden beoordeelt die met zelfbeheer samenhangen. Papierwerk, administratie, het bijhouden van de boekhouding en lobbyen is niet aan iedereen besteed. De werkzaamheden worden dan ook uitgevoerd door mensen die daarvoor de capaciteiten of opleiding hebben. In de regel gebeurt dit onbetaald. Uiteraard hangt dit samen met het feit dat sommige werkzaamheden onregelmatig voorkomen en maar moeilijk in uren uit te drukken zijn. Ook het resultaat is vaak moeilijk meetbaar. Wat is bijvoorbeeld de uiteindelijke oogst van jarenlang lobbyen?

Een enkele keer is er sprake van betaalde functies. Dit is alleen het geval indien de taak en omvang van werkzaamheden duidelijk zijn, de werkzaamheden regelmatig terugkeren en bovendien ondeelbaar zijn. Werk dus waarbij het zinvol is dat er maar één of enkele personen mee bezig zijn. Zo wordt de financiële commissie in Tetterode betaald en krijgt in NN de persoon die de boekingen van de zaal regelt een maandelijks 'vergoeding'. Meestal zijn de vergoedingen van symbolische aard.

Waar papier- en denkwerk dus vaak door een klein aantal mensen 'extra' gedaan wordt, geldt voor werk waar je 'vuile handen' van krijgt wel de verwachting dat iedereen in het pand gelijkelijk deelneemt. Deze verschillende werkzaamheden worden over het algemeen *niet als onderling 'verrekenbaar' gezien*. Het feit dat iemand al de nodige tijd kwijt is met het bijhouden van administratie, ontslaat hem of haar geenszins van de verplichting mee te helpen met schilderen of de gemeenschappelijke ruimtes schoon te houden.

Werkverplichting

De eventuele werkverplichting kan bij de mobilisatie van bewoners en gebruikers van belang zijn. Waar geen vastgestelde afspraken zijn over de deelname van bewoners en gebruikers hangt de participatie bij de zelfwerkzaamheid grotendeels van enthousiasme en spontaniteit af; twee factoren die niet altijd even continue zijn. In het geval van een afgesproken 'werkverplichting' kunnen bewoners en gebruikers in ieder geval aangesproken worden op hun aandeel in het te verrichten werk. De Plantage Doklaan, Kostgewonnen, Singel 46, de Kalenderpanden, HVO, de Frederik Hendrikschool, Tetterode en het WG-terrein kennen allemaal een vorm van werkverplichting.

Panden waar veel gebouwd wordt kennen vaak strakke regels met betrekking tot de werkverplichting. In de Plantage Doklaan en de Kalenderpanden wordt verwacht dat de bewoners *één dag per week* aan het huis werken, waarbij het tijdstip zelf in te vullen is. Panden waar in het verleden al veel gebouwd is stellen hun eisen lager: twee dagen per jaar. Deze panden zijn ook soepeler met het 'afkopen' van zelfwerkzaamheid. In Tetterode moeten bewoners *f* 25,- 'borg' per maand betalen, die na verrichte zelfwerkzaamheid weer teruggegeven wordt. In het Veem kunnen de gebruikers 15% van hun huur door zelfwerkzaamheid terugverdienen à *f* 15,- per uur. In kleinere panden bestaan dergelijke afkoopregelingen niet. In de panden die een vorm van werkverplichting kennen wordt in de regel met succes in zelfwerkzaamheid gebouwd.

Sociale 'impact'

Zelfwerkzaamheid verschaft het gevoel grip te hebben op de directe leefomgeving. De bewoners en gebruikers krijgen een sterkere band met het pand. Iedereen is in zekere mate wel trots op het zelf geleverde werk.

Dat het 'zelf doen' een grote geestelijke impact kan hebben op de soms lam-lendige en 'kleinburgerlijke' geesten van bewoners, blijkt wel uit het feit dat sommigen aan de meest onbeduidende werkzaamheden tot in lengte van dagen nog rechten menen te kunnen ontleenen. Ook voor het functioneren van de bewoners- en gebruikersgroep kan zelfwerkzaamheid een belangrijk middel zijn. Voor het

behoud van de onderlinge binding is het van belang dat men een ‘gemeenschappelijk project’ heeft. In de kraakfase was het hebben van een gemeenschappelijke vijand (de eigenaar met zijn ontruimingsdreiging) het belangrijkste bindmiddel. Het samen verbouwen en onderhouden van een pand kan een nieuw bindmiddel zijn. Wil het een dergelijke functie vervullen, dan hangt er veel af van de duur en intensiteit van de verbouwing en onderhoudsprojecten. Talloos zijn de verhalen van bewoners die na een zeer ingrijpende en intensieve verbouwing vertrekken, opgebrand zijn of zich met heel andere zaken bezig willen gaan houden. Veel panden hebben na een grote verbouwing een aanzienlijke uitstroom van bewoners gekend.

Wordt een op zichzelf ingrijpende verbouwing over een aantal jaren uitgesmeerd en tot dragelijke proporties teruggebracht, dan kan het inderdaad als bindmiddel binnen het pand een belangrijke rol vervullen.

Wat voor bouwwerkzaamheden zijn geschikt voor zelfwerkzaamheid ?

Uiteraard zijn niet alle bouwklussen even geschikt voor zelfwerkzaamheid. Vakkennis is vaak maar bij een paar bewoners aanwezig of moet van buiten betrokken worden. Aangezien het de bedoeling is dat iedereen in het pand een bijdrage levert is het noodzakelijk dat er kennis overgedragen wordt. Voor kleinere werkzaamheden is dat vaak niet de moeite waard. Het begeleiden kost dan al snel meer tijd dan de eigenlijke werkzaamheden zelf. Eenvoudig en arbeidsintensief werk leent zich dan ook het beste voor zelfwerkzaamheid.

Het blijkt dat het buitenwerk aan het pand, de zogenaamde cascowerkzaamheden, vaak aan een professioneel bouwbedrijf uitbesteed wordt. Voor de levensduur van een pand zijn dit verreweg de belangrijkste werkzaamheden. Geen van de in het kernonderzoek onderzochte legale panden zonder eigen ‘klusjesman’ neemt nog zelf het schilderen van de buitenzijde ter hand. Het onderhoud van het dak wordt in de regel eveneens uitbesteed. Toch kent een grote klus als het dakdekken een aantal werkzaamheden die ook door bewoners kunnen worden uitge-

voerd. Een enkel pand besluit daarom het dak met zelfwerkzaamheid te onderhouden.

Hiervoor wordt dan wel de hulp van een ervaren dakdekker ingeroepen.

Het aanleggen van water, gas en elektra leent zich al beter voor zelfwerkzaamheid. Vaak gaat het hier om grote projecten waarbij een netwerk voor het hele pand aangelegd moet worden. Een aantal van de basisbeginselen zijn vrij eenvoudig onder de knie te krijgen. Mits onder goede begeleiding en op basis van een deugdelijk plan, kunnen dit soort werkzaamheden succesvol met zelfwerkzaamheid uitgevoerd worden.

Werkzaamheden waarbij de uitvoering niet zo nauw komt kunnen heel goed door de bewoners en gebruikers zelf gedaan worden, zoals het binnenschilderwerk en het verbouwen van de eigen wooneenheid.

Uiteindelijk zijn de ervaringen met zelfwerkzaamheid gematigd positief. Met een in zelfwerkzaamheid uitgevoerde klus is men bijna altijd langer bezig dan professionals dat zouden zijn. Ook kan er door onoordeelkundig gebruik bouw materiaal verloren gaan.

8.4 De organisatie van bouwen in zelfwerkzaamheid

Het is natuurlijk alleen zinvol te bouwen als dit op basis van een doordacht plan gebeurt, dat bijvoorbeeld samen met een architect is opgesteld. Indien dit het geval

is, hangt het succes van zelfwerkzaamheid af van de volgende factoren:

- Er moet voldoende vakkennis aanwezig zijn.
- Deze vakkennis moet vervolgens overgedragen worden.
- De bewoners moeten gemobiliseerd en georganiseerd worden.
- Het nodige materiaal voor het werk moet voorhanden zijn (een deugdelijke werkvoorbereiding).

De manier waarop deze vier factoren georganiseerd worden kan echter verschillen. In de onderzochte panden werden drie verschillende manieren aangetroffen waarop zelfwerkzaamheid georganiseerd is. Belangrijk voor de organisatie van zelfwerkzaamheid zijn vooral het organiseren van vakkennis en de mobilisatie van de bewoners. Hierin verschillen de drie manieren van organisatie:

- een aantal panden had geen specifieke personen aangewezen die de verantwoordelijkheid dragen voor bouwactiviteiten

Deze vorm treffen we vooral aan in panden waar vaak vergaderd wordt, of waar maar weinig verbouwd hoeft te worden. Dit betekent dat iedere vorm van planning en organisatie op het niveau van de pandvergadering besproken moet worden. Aangezien een groot deel van de bewoners en gebruikers bij de vergadering aanwezig is en zo bij het proces betrokken wordt, is de mobilisatie en inroostering hier niet het grootste probleem. Het kan wel een probleem zijn om voldoende vakkennis in huis te halen en overzicht over de werkzaamheden te houden.

- het bouwen en onderhouden wordt door een bouwcommissie georganiseerd
Vooral grotere en formeler georganiseerde panden kiezen deze opzet. De uit bewoners en gebruikers bestaande commissie gaat over het inventariseren van de benodigde werkzaamheden, het uitbesteden van gecompliceerde klussen, het inkopen van bouw materiaal, het regelen van deskundigen voor begeleiding en het voorbereiden van de gemeenschappelijke werkdagen. Al met al stellen deze commissies voornamelijk het 'regelen' ten doel: zelden fungeert de commissie als 'bouwploeg' die zelf een groot deel van de werkzaamheden uitvoert. De commissie heeft snel de neiging werkzaamheden onder de bewoners te willen 'verdelen'. Dit is zinloos zolang er niet voldoende vakkennis in huis is of gehaald wordt. Een sterk punt van een bouwcommissie zou moeten zijn dat er een duidelijk overzicht is van de noodzakelijke werkzaamheden.

- voor uitvoerende werkzaamheden wordt een vaste onderhoudsman in dienst genomen

Dit komt voor in grotere panden die voldoende financiële armslag hebben om iemand salaris te betalen. Deze persoon kan de werkzaamheden van de commissie overnemen of juist door de bouwcommissie aangestuurd worden. De kwaliteit van het werk van de onderhoudsman zelf zal in de regel wel voldoende zijn. Toch kan de aanstelling van een onderhoudsman ook onbedoeld negatieve bijwerkingen hebben. In de Frederik Hendrikschool werd de onderhoudsman na verloop van tijd afgeschaft omdat hij steeds meer werkzaamheden verrichtte die eigenlijk voor rekening van de bewoners zouden moeten komen, zoals het vervangen van lampen en andere onbeduidende klusjes. Ook in Tetterode bleek dat de problemen met de onderhoudsman vooral in de relatie onderhoudsman-bewoners ligt. Een onderhoudsman moet zich kunnen beperken tot de werkzaamheden

waarvoor hij aangesteld is, en niet bezwijken voor de constante druk van bewoners om allerlei werkzaamheden uit te voeren die de bewoners zelf geacht worden te doen. Deze variant is sterk in de aanwezigheid van kennis en overzicht, maar heeft het gevaar zwak te zijn in de mobilisatie en participatie van de bewoners.

8.5 Zelfwerkzaamheid in de panden

In tabel 10 wordt de kwaliteit van zelfwerkzaamheid afgezet tegen de mate van 'uitbesteding' van werkzaamheden. Op basis hiervan kunnen een aantal voorzichtige conclusies getrokken worden.

De bouwcommissies treffen we vooral aan in de panden die veel werk uitbesteden. De meeste commissies houden zich blijkbaar voornamelijk bezig met het aanvragen van offertes van bouwbedrijven en het inkopen van bouw materiaal. Het betrekken van de gebruikers blijkt moeilijk. Blijkbaar maakt het dus uit met welke instelling de commissie aan de slag gaat. De commissies die vooral veel werk uitbesteden zitten allemaal in de grotere panden. Alleen in twee kleinere (+/- 20 bewoners) woonpanden troffen we commissies aan die zich vooral ten doel gesteld hebben de zelfwerkzaamheid binnen het pand te organiseren. Het waren ook de enige commissies die expliciet aangaven externe deskundigen bij het bouwen te betrekken. De kwaliteit van de zelfwerkzaamheid in deze panden lag dan ook hoog.

Succesvolle zelfwerkzaamheid vinden we vooral in kleinere panden waar de vakkennis bij de bewoners ligt, of waar deze kennis actief van buiten betrokken wordt. De kwaliteit van de zelfwerkzaamheid neemt toe naarmate de panden ouder zijn. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de vooruitzichten die het pand heeft. Panden met matige of slechte vooruitzichten hebben een duidelijk lagere kwaliteit van de zelfwerkzaamheid.

8.6 Samenvatting

Zelfwerkzaamheid biedt de mogelijkheid om de kosten van een verbouwing te drukken. Belangrijker is wellicht dat zelfwerkzaamheid, waartoe we ook meer dagelijkse werkzaamheden rekenen, een bindend element binnen een vrijplaats kan vormen. Men voelt zich meer betrokken bij een pand waarbij men zelf bijgedragen heeft aan opbouw en onderhoud. Voorwaarde hiervoor is wel dat één en ander niet te intensief gebeurt en over een langere periode wordt uitgesmeerd.

Zelfwerkzaamheid biedt vele mogelijkheden en beperkingen, die vooral afhangen van de deugdelijkheid van de organisatie. Van belang zijn daarom een goede planning, de aanwezigheid van voldoende expertise en een goede overdracht van vakkennis aan de betrokkenen. Pas als hieraan voldaan is, is het zinvol de bewoners en gebruikers voor de werkzaamheden in te zetten. Ook het 'mobiliseren' van de betrokkenen vergt de nodige organisatie, waarbij voor verschillende organisatievormen kan worden gekozen. Men kan de mobilisatie organiseren tijdens de pandvergadering, er kan een speciale commissie ingesteld worden, of het kan overgelaten worden aan een speciaal hiervoor aangestelde onderhoudspersoon. Het verschilt sterk per soort pand welke vorm de voorkeur verdient.

Tabel 10 Zelfwerkzaamheid in de panden

Hoge kwaliteit, Veel uitbesteding

Grote, goed georganiseerde oudere panden. In deze panden speelt zelfwerkzaamheid een beperkte rol. De panden gebruiken zelfwerkzaamheid bijvoorbeeld als middel voor collectieve binding of het is een restant uit het verleden (Het Veem). De werkzaamheden worden georganiseerd door een bouwcommissie, die echter vooral werk uitbesteedt.

- Het Veem, Frederik Henderikschool, WG

Hoge kwaliteit, weinig uitbesteding

Homogene kleinere woonpanden (maximaal +/- 20 bewoners) waarbij de zelfwerkzaamheid voornamelijk vanuit de bewoners georganiseerd wordt, of door een klusjesman. Slechts twee panden hebben een bouwcommissie, maar deze commissies houden zich vooral bezig met het organiseren van de werkzaamheden en het betrekken van externe deskundigen

- Singel 46, Kostgewonnen, Binnenpret, NN, Edelweiss, van Ostadestraat 47, van Ostadestraat 233, HVO

Midden kwaliteit, Veel uitbesteding

Matig georganiseerde grote werkpanden met een sterk individuele inslag. Organisatie bouwen door commissies.

- Nieuwe Meer, Wihelmina

Midden kwaliteit, weinig uitbesteding

Vooraf redelijk grote panden met een gemengd karakter. Geen commissies en geen klusjesman (uitgezonderd Het Domijn). Toekomstperspectieven van een aantal panden onzeker.

- Tetterode, Plantage-Doklaan, Filmacademie, Argentinië, Het Domijn

Lage kwaliteit, weinig uitbesteding

Gekraakte panden met een onzeker toekomstperspectief. Bouwwerkzaamheden hebben nog vooral het karakter van 'ontginning'. Moeilijk geschikt te maken voor gebruik of chaotisch georganiseerd.

- Kalenderpanden, Rijksluchtvaart, Elf, ADM

Geen zelfwerkzaamheid

- Vredenburg, Inktfabriek, NRC

Macht én verantwoordelijkheid

Wanneer we over organisatievormen spreken, hebben we vaak de neiging deze uit te leggen in termen van macht en bevoegdheden. Een organisatie in een vrijplaats kan echter pas functioneren als mensen ook bereid zijn hun verantwoordelijkheden op zich te nemen. Deze bereidheid verschilt van pand tot pand en hangt samen met de sociale structuur in het pand. In dit hoofdstuk worden drie typen sociale structuur onderscheiden, elk met hun eigen sterke en zwakke punten.

9.1 Introductie

Een vrijplaats is in onze ogen de ruimtelijke concretisering van de drang van *een groep mensen* om hun eigen leven op hun manier in te richten. De uitwerking hiervan maakt een vrijplaats een unieke plek. In de vorige hoofdstukken over zelfbeheer werden de verschillende organisatiestructuren in de panden beschouwd. Een *organisatiestructuur* is echter een dode letter als ze niet in overeenstemming is en gedragen wordt door *de sociale structuur* binnen een pand. In dit hoofdstuk zullen we daarom ingaan op de relatie tussen deze twee structuren.

9.2 Het nemen van verantwoordelijkheid versus vrijheid van het individu

In de interviews zijn twee belangrijke sociale drijfveren voor het wonen en leven in een vrijplaats geformuleerd. De eerste is dat de groep die in een vrijplaats woont en werkt zich zowel de macht als de verantwoordelijkheid van een plek toeëigent. Veel mensen willen wel de “macht” of anders geformuleerd, de beslissingsbevoegdheid over een plek, maar weinigen willen ook de verantwoordelijkheid die daar aan verbonden is nemen. Het gevolg is een afschuiving van macht, bijvoorbeeld aan een woningbouwvereniging of een stichting, omdat men de verantwoordelijkheid voor het beheer of onderhoud niet wil of kan nemen. De keuze van een groep mensen voor het gezamenlijk beheren van macht én verantwoordelijkheid is dus een belangrijke kenmerk van een vrijplaats.

De tweede drijfveer waarom mensen betrokken raken bij een vrijplaats, is dat een vrijplaats hen een grote mate van vrijheid geeft. In de interviews werd daarbij vooral de culturele vrijheid benadrukt, het gevoel door anderen niet of weinig genormeerd te worden. In een vrijplaats hebben mensen de ruimte (letterlijk en figuurlijk) om hun leven op een eigen manier vorm te geven.

De behoefte aan zo'n sociale structuur was bij alle geïnterviewden aanwezig, maar was vooral sterk bij groepen als kunstenaars, knutselaars en vrijbuiters. Wanneer het er echter op aankomt om verantwoordelijkheid voor het project te nemen, kan het streven naar persoonlijke vrijheid op gespannen voet komen te staan met het algemene belang van een groep. Het beheer van een pand is een collectieve actie (verantwoordelijkheid nemen), waardoor je een deel van je individuele vrijheid moet inleveren. De twee belangrijkste sociale drijfveren kunnen dus conflicterende belangen met zich mee brengen.

Het spanningsveld tussen vrijheid en verantwoordelijkheid is niet in alle vrijplaatsen op gelijke wijze verdeeld. Wij hebben op basis van de onderzoeksgegevens een drietal types geformuleerd waarbinnen we de diverse onderzochte plekken hebben geplaatst; samenwerkpannen, het gemeenschapspannen en collectieve panden.

Er moet wel duidelijk worden opgemerkt dat hier sprake is van een theoretische indeling, die betrekking heeft op het niveau van het pand. Deze sociale structuur kan afwijken van persoonlijke drijfveren van de verschillende individuele bewoners en gebruikers.

9.3. Samenwerkpand

Het Veem, Wilhelmina,
Het Domijn, Rijksluchtvaart,
Nieuwe Meer, Elf,
de Binnenpret, Tetterode,
WG, Edelweiss,
van Ostadestraat 233

Samenwerken doe je omdat je een gemeenschappelijk belang of idee hebt. In het geval van vrijplaatsen is dat betaalbare woon- en werkruimte en de manier waarop je deze in wilt richten. In een samenwerkpand richten individuele personen zich op dit doel. Het middel, namelijk het samen met andere betrokkenen realiseren hiervan, staat op de tweede plaats.

In een samenwerkingsverband kunnen mensen met zeer uiteenlopende achtergronden elkaar treffen. Bijvoorbeeld een kunstenaar en een timmerman die allebei een betaalbare werkruimte zoeken en daardoor betrokken raken bij een vrijplaats. Het gezamenlijk beheren en onderhouden kan door beiden worden beschouwd als een noodzaak voor deze betaalbaarheid. Het in een collectief functioneren is niet de primaire doelstelling. Over het algemeen vallen de mensen in de samenwerkpannen te typeren door deze gerichtheid op individuele vrijheid, persoonlijke ontplooiing en een meer terughoudende opstelling ten opzichte van het collectieve project.

Het individuele of vrije karakter in de 'samenwerkpannen' leidt er toe dat het niet vanzelfsprekend is om verantwoordelijkheid voor het collectieve project op zich te nemen. De betrokkenheid in deze panden is dan ook vaak laag. De hoogstnoodzakelijke werkzaamheden, zoals administratie, worden daardoor meestal bij een bestuur ondergebracht. Daar komt bij dat het ook nog moeilijk is om bestuurs- en commissieleden te vinden, omdat de verantwoordelijkheid bij het bestuur wordt gelegd maar bevoegdheden ontbreken. Deze blijven, zoals in bijna alle panden, bij de pandvergadering. In Tetterode kampte men met grote problemen bij het vervullen van bestuursfuncties. Het pand draaide dan ook jarenlang op een zeer kleine groep mensen die zich 'opofferden' en voor hun werk maar weinig waardering kregen. Het gebrek aan animo veranderde pas toen het bestuur een ruimer mandaat kreeg.

De macht die bij de huisvergadering ligt kan zich in ‘samenwerkpanden’ op bijzondere wijze vormen. Het is niet zo dat de vrij individuele basis waarop men zich in het pand organiseert ook betekent dat men altijd met evenveel onafhankelijke individuen te maken heeft. Binnen de samenwerkpanden tekenen zich makkelijk belangenfracties af die zich sterk maken voor ‘gemeenschappelijke’ deelbelangen. Kunstenaars of ouders met kinderen zijn groepen die zich vaak als fractie of als ‘blok’ opstellen. Het feit dat dergelijke fracties soms beslissingen weten af te dwingen, betekent niet dat zij hier ook de volle verantwoordelijkheid voor nemen. Die is vervolgens voor het hele pand.

9.4 Gemeenschapspanden

van Ostadestraat 47,
Plantage Doklaan,
Filmacademie, HveO,
Argentinië, Vredenburg,
Singel 46.

De tweede categorie van panden die wij hier onderscheiden, is het gemeenschapspand. In deze panden gaat men niet alleen samen een project aan met een specifiek doel, er is of vormt zich tussen de bewoners en gebruikers ook iets van ‘gemeenschappelijkheid’. Deze gemeenschappelijkheid is meestal gebaseerd op objectieve omstandigheden. Zo is het hebben van kinderen in de van Ostadestraat 47 een belangrijk bindmiddel, terwijl de bewoners van Argentinië voornamelijk een vriendenclub zijn.

Het is lastig te omschrijven wat deze gemeenschappelijkheid precies is. Het kan de ‘cultuur’ zijn die men als bewoners en gebruikers deelt. De vraag is vervolgens of deze pandcultuur zich vormt omdat gelijkgestemden elkaar opzoeken, of dat deze cultuur zich langzaam als een autonoom fenomeen in het pand ontwikkelt, terwijl de bewoners en gebruikers aanvankelijk maar weinig gemeen hadden.

De gemeenschappelijkheid tussen de bewoners en gebruikers heeft wel tot gevolg dat de verhouding tussen individuele vrijheid en verantwoordelijkheid iets meer in balans is. De ‘pandcultuur’ van deze vrijplaatsen heeft zich ontwikkeld tot iets waar de bewoners en gebruikers als persoon deel van uitmaken en waar ze zich bij betrokken voelen. Een mooie illustratie van deze cultuur van ‘gemeenschappelijkheid’ is de keuken van Argentinië: ruim opgezet, gezellig, maar met meerdere kookvoorzieningen waar iedereen op zijn eigen tijdstip gebruik van kan maken.

9.5 Collectieve panden

NN, Kalenderpanden,
Kostgewonnen,
Frederik Hendrikschool

De strikte omschrijving van collectiviteit is ‘geven naar mogelijkheid, nemen naar behoefte’. Deze omschrijving is natuurlijk nooit volledig en in al haar consequenties van toepassing op vrijplaatsen. Toch kan er in vrijplaatsen in hoge mate sprake zijn van collectiviteit. Voorop staat het uitgangspunt en de verwachting dat bewoners en gebruikers ‘onderdeel’ van het collectief zijn. Men moet bereid zijn meer in het collectieve idee te investeren dan alleen in het directe persoonlijke belang. Het gaat er dus niet om dat men de plaats en de sociale omgeving ‘consumeert’, maar dat men er actief onderdeel van is. Uitgangspunt in het collectief is dat misschien niet iedereen gelijk is en gelijke capaciteiten heeft, maar dat inzet en verantwoordelijkheid wel gelijk zijn.

Vanuit de instelling dat iedereen evenveel verantwoordelijkheid draagt, is

iedereen ook aanspreekbaar op zijn of haar bijdrage. Hierbij gaat het vooral om de inzet. Het feit dat men met het verrichtte werk persoonlijk een bijdrage levert en daarmee dus ook sociaal in het pand investeert wordt minstens zo belangrijk gevonden als de uiteindelijke productiviteit. De ‘werkverplichting’ aan het onderhoud van het pand kan in collectieven dan ook niet afgekocht worden.

Hoewel er in een collectief meer inzet wordt verwacht, is het vaak makkelijker om mensen voor bepaalde taken te vinden dan in de samenwerkpanden. Het werk wordt niet zozeer gezien als iets waar je ‘tijd voor kwijt bent’, maar als iets wat nu eenmaal onderdeel is van het dagelijks leven en de dagelijkse omgeving. Er wordt immers een belangrijk deel van dit dagelijks leven in het pand doorgebracht: *“deurbel, krant, telefoon, eten en pand onderhouden doe je allemaal samen. Het is een totaalpakket dat je volledig accepteert of niet”* (Bewoner NN)

9.6 Oorzaken verschil

Het is moeilijk aan te geven waarom de panden deze verschillende vormen van sociale structuur aannemen. Elk pand is een uniek project. De fysieke omgeving lijkt een rol te spelen. Opvallend is in ieder geval dat het in de categorie gemeenschapspanden en collectieve panden bijna allemaal om kleinere gebouwen en projecten gaat (minder dan 25 bewoners-gebruikers). Alle panden in de samenwerkingscategorie zijn grote panden en zijn als complex opgezet: Het Domijn, Rijkshemelveert, de Nieuwe Meer, het WG, de Binnenpret en Tetterode bestaan uit meerdere panden. Het Veem en van Ostadestraat 233 bestaan weliswaar niet uit meerdere panden, maar beschikken wel over meerdere ingangen, waardoor het minder het karakter van één pand heeft.

De structuur van de gebouwde omgeving en de mogelijkheid tot ontmoeting spelen dus ook een rol. De samenwerkpanden waar de betrokkenheid relatief hoog is, zijn ook de panden met relatief veel collectieve voorzieningen als terrassen, een plein of gemeenschappelijke activiteiten. Op basis hiervan zou men kunnen veronderstellen dat de beperkte grootte en de opzet van het gebouw stimulerend of belemmerend kunnen werken voor de sociale ontwikkeling van de bewoners- en gebruikersgroep.

Niet alleen de bouwkundige situatie kwam naar voren als mogelijk van invloed, maar ook de opvullingsgeschiedenis. Op welke wijze komen de panden aan nieuwe bewoners en gebruikers? De grote panden hebben vaak in de beginperiode een soepel toelatingsbeleid. Een groot pand heeft immers veel bewoners en gebruikers nodig om het goed te kunnen beheren. De keuze voor nieuwe bewoners kan niet altijd even streng zijn. Hierdoor is de sociale samenstelling van de bewoners en gebruikers niet altijd in balans. Deze onbalans in de samenstelling kan de betrokkenheid bij het collectieve project negatief beïnvloeden. Zelfbeheer en zelfwerkzaamheid vergen immers intensieve samenwerking, welke makkelijker tot stand komt met gelijkgestemden.

De toelating van nieuwe mensen in collectieve panden is niet zo eenvoudig als in de samenwerkpanden. Men wordt zwaarder getoetst en men moet duidelijk uit kunnen leggen waarom men juist bij dit collectief aansluiting zoekt. De collectieve